

Fort! & vesting

3 WANDELINGEN

*langs de bunkers
van de Atlantikwall*

80 JAAR VRIJHEID

*In het spoor van
onze bevrijders*

DRAAI OM
EN LEES ALLES OVER
DE HOLLANDSE
WATERLINIES

Versteende ridders

ACTUELER DAN OOI

VERDEDIGINGSERFGOED IS HOT

Daar lees je in dit magazine alles over. Fort, Vesting, Bunker of Linie. Ze staan midden in onze samenleving en zijn, met nieuwe functies, toegankelijk voor iedereen. Het zou prettig zijn om alle nieuwe belangstelling toe te schrijven aan de inspanningen van Stichting Forten Nederland, fort.nl en de redactie van dit magazine. Sinds 2012 doen we ons best om heel Nederland op de hoogte te brengen van het bestaan van al die prachtige plekken en van de noodzaak om ze te behouden.

Maar eerlijkheidshalve is er natuurlijk meer aan de hand. Oorlogen in de wereld maken de publieke belangstelling voor dit stoere erfgoed al maar groter. Schuilkelders van de Koude Oorlog kunnen rekenen op flinke bezoekersstromen zodra ze opengaan voor publiek. Want stiekem vragen we ons allemaal af waar het naar toe gaat met de wereld, of we en waar we in het slechtste geval nog kunnen schuilen. In deze periode groeit de acceptatie voor de grotere investeringen in defensie, omdat iedereen ziet dat niets doen geen optie meer is. En dan vieren we tegelijk 80 jaar

vrijheid. Na 80 jaar zien we dat in de waardering voor de bunkers van de Atlantikwall de scherpe kanten verdwijnen. Het besef dat het als erfgoed uniek is, overheerst. De verdedigingslinie neergezet door Nazi-Duitsland die loopt langs de westkust van Europa, van Noorwegen tot aan de Frans-Spaanse Grens, is één van de grootste bouwwerken van de 20e eeuw. Vele vrijwilligersgroepen zorgen voor de openstelling van de bunkers en hun gangenstelsels.

Al ons verdedigingserfgoed, fort, vestingen, bunkers of linies vertellen een bijzonder verhaal. Ze dragen stuk voor stuk de belangrijke boodschap uit dat het een groot cadeau is om in vrijheid te mogen leven. Goed om dat tijdens je bezoek niet te vergeten.

Geniet van Fort & Vesting nummer 12!

Juke van Niekerk
hoofdreducteur

COLOFON FORT & VESTING! is een uitgave van Forten Nederland. FORT! presenteert een eigentijds aanbod van recreatieve, culturele en zakelijke mogelijkheden in waterlinies, vestingsteden, fort en bunkers in Nederland. **Forten Nederland** Rijksstraatweg 7b, 3631 AA Nieuwersluis, info@forten.nl, fortennederland.nl, fort.nl
REDACTIE Bladmanager Titia de Zeeuw **Hoofdreducteur** Juke van Niekerk **Eindreductie** Frans Bosscher **Redactieleden** Frans Bosscher, Sietske de Vet, Loethe Olthuis, Ruurd Kok, Lizanne Croonen, Bram Mellaart, Juke van Niekerk en Titia de Zeeuw **Lezersservice** info@fortennederland.nl **Art direction & vormgeving** MediaMind Creative BV en Domenica Lithografie Grafimedia Amsterdam **Druk en papier** Senefelder Misset, drukt FORT! CO₂-neutraal op FSC-gecertificeerd papier. **Oplage** 50.000 FORT & VESTING! wordt ondersteund door de VriendenLoterij.

VRIENDENLOTERIJ

34

12

54

4

22

40

Doe
de quiz!

zie pagina 27

IN DIT NUMMER

- 4 Kastelen van de 19de eeuw**
Torenforten versterkten de linies
- 8 80 jaar bevrijding**
Maar oorlogsdreiging is terug
- 12 Erevelden Bergen op Zoom**
herinneren aan Slag om de Schelde
- 14 Oorlogsmusea op forten**
Wat was de impact van de strijd?
- 15 'Fort in zijn waarde laten'**
Jordy Baumann, duizendpoot op Fort Lent
- 16 Voor Pampus liggen**
en andere strijdbare spreekwoorden
- 18 Groeten uit Brielle**
Vrijwilligers onderhouden de vesting
- 20 Forten: voor kleine vergaderingen en grote feesten**
- 21 'Geheimzinnige sfeer inspireert'**
Laura van Dijk, kunstenaar op Fort aan den Ham
- 22 Atlantikwall op de Wadden**
3 wandelingen langs Duitse bunkers
- 27 Van Cadzand tot Delfzijl**
Ontdek zelf de Atlantikwall
- 28 Oude kaarten krijgen kleur**
door precisiewerk Marcus Laman
- 30 5 bijzondere monumenten**
van de Zuiderwaterlinie
- 32 Fotowedstrijd**
Mens en verdedigingserfgoed
- 33 3 escaperooms in de spotlight**
Weet jij te ontsnappen?
- 34 Zeeuws-Vlaanderen eert prins Maurits**
die 400 jaar geleden overleed
- 40 Bosuil, ijsvogel en specht**
profiteren van rust en variatie
- 44 De grote kennisquiz**
over de Oude Hollandse Waterlinie
- 52 In het voetspoor van de Fransen**
Met de poldersafari over historische routes
- 53 Drive-in museum over de Limes**
in Woerdense parkeergarage
- 54 Vestingen aan de Zuiderzee**
4 steden met een rijke historie
- 61 450 jaar Leeghwater**
De Beemster zet befaamde polderzoon in het zonnetje

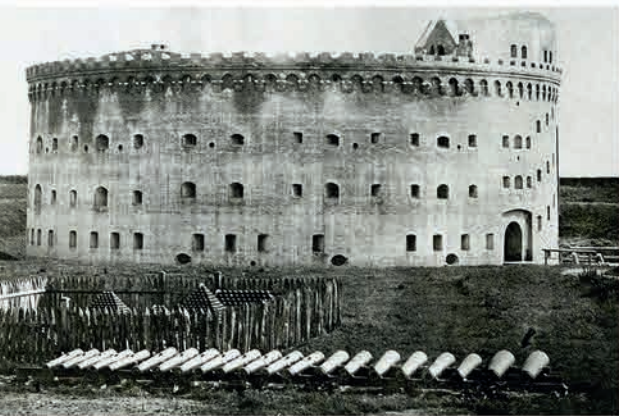
Kastelen

VAN DE 19de EEUW

Torenforten ogen
imposant. Toch was hun
militaire betekenis maar
van korte duur. 9 van de
13 die zijn gebouwd in de
Hollandse Waterlinies
zijn er nog.

Met hun dikke muren en
omringd met wallen en gracht
zijn torenforten de kastelen van
de 19de eeuw. De ophaalbrug en
borstwering, die veel weg had
van kantelen, maken het beeld
van een kasteel compleet.
Al na de Napoleontische tijd
was duidelijk dat de bestaande
forten met veel aarden wallen
onvoldoende bescherming
boden tegen modern geschut.
Er kwamen nieuwe forten aan de
oostkant van Utrecht, maar het
duurde tot na de jaren veertig
voordat de bestaande forten
onderhanden werden genomen.
Torenforten waren de eerste ver-
sterkingen die in de Nieuwe Hol-
landse Waterlinie zijn gebouwd.
Het was op advies van Johannes
Merkes van Gendt, genieofficier
die veelgeroemde verhande-
lingen over vestingbouwkunde
schreef, dat torenforten werden
gebouwd. Door de ronde vorm,

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTO: HANS BRONGERS, BY NOMAD, JESSICA DE KORTE, TP, VISIT COOI & VECHT

Torenfort Honswijk
in Schalkwijk

40 lokalen

Nadat de derde verdieping van **Fort Honswijk** was gesloopt, werd er langs de noord- en oostkant een galerij gebouwd van 3 bouwlagen, met daarin **40 lokalen**.

zo was zijn idee, zou kanonvuur op de massieve bouwwerken afketsen. Vanuit de vele schietgaten in de muren kon de naderende vijand met geweren en kanonnen onder vuur genomen worden.

NAPOLEON

Het idee van een torenfort was niet nieuw. Het ontwerp was geïnspireerd op de Franse Tour Modèle, die Napoleon liet bouwen langs de kust van Bretagne.

De modeltoren is eenvoudig van opzet. De diameter aan de basis was 9 tot 16 meter en de toren had 1 tot 3 verdiepingen. De muren, die wat taps toeliepen, waren een halve meter dik. Napoleon wilde 160 van deze torens bouwen om zo eenheid te krijgen in de veelheid aan verdedigingswerken langs de kust. Maar uiteindelijk is de teller bij 12 gestopt; de helft staat bij Brest. In ons land bouwden de Fransen 3 modeltorens: Fort De Hel, Fort Sabina en Fort Prins Frederik. Ze staan alle drie in de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak..

GEMETSELDE MUREN

In de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn tussen 1840 en 1860 13 torenforten gebouwd. Honswijk was de eerste. Daarna volgden vier forten langs de ringvaart van de net drooggelegde Haarlemmermeer: Fort aan de Liede, Fort aan het Schiphol, Fort aan de Nieuwe Meer en het Fort bij Heemstede; de laatste 2 zijn nooit afgebouwd, de eerste 2 zijn

1630

Den Bosch had misschien wel het eerste torenfort van ons land: **Fort Orthen**. Het is gebouwd omstreeks **1630**. In het gerestaureerde fort zijn nu ateliers van kunstenaars gevestigd.

later gesloopt. Verder verzeen er torenforten bij Asperen, Everdingen, Uitermeer, Nieuwersluis, Vuren, Altena en in Weesp en Muiden.

De torenforten hadden gemetselde muren met een dikte van 1,5 tot 2 meter. Ze hadden een diameter van 33 tot 41 meter en telden twee of meer verdiepingen. Het dak was voorzien van grond, waarop ook geschut werd opgesteld.

Ze werden gebouwd op forten die dijken, en in het geval van Fort aan de Liede een spoorweg, beschermden. Dat waren kwetsbare locaties. Immers, als land

Links Fort de Hel,
rechts Fort
Uitermeer

Het torenfort aan de Ossenmarkt in Weesp dateert uit 1861

9.500 kilo

Fort de Hel, dat aanvankelijk **Fort l'Enfer** heette, had ruimte voor 14 manschappen en **9.500 kilo buskruit**. Dit fort in Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak is de kleinste van de 3 standaard-modellen van de modeltorens.

onder water was gezet, waren (spoor)dijken altijd nog begaanbaar.

In het torenfort waren opstellingen voor geschut en handvuurwapens, er werden kruit en munitie opgeslagen, er was een wachtlokaal en ook een ruimte om te koken en voedsel te bewaren. Alleen de onderkomens voor de soldaten waren elders. De torenforten hadden ook hun eigen drinkwatervoorziening. Regenwater dat op het dak viel, zakte door de grondbedekking naar beneden. Zo werd het water gefilterd, voordat het uiteindelijk terechtkwam in bassins in de kelder onder het fort.

EXTRA BESCHERMING

Toen de fortten omstreeks 1860 klaar waren, was al duidelijk dat ze niet voor hun taak berekend waren. Dat kwam door de komst van kanonnen met een zogeheten getrokken loop. Die waren preciezer en hadden een grotere inslagkracht. Later kwam daar de

verwoestende brisantgranaat bij, waar het metselwerk niet tegen bestand was. Door de hoogte van de fortten – ze staken meters boven de wallen uit – waren ze bovendien van grote afstand zichtbaar.

Al snel werden de torenforten daarom verbouwd. De bovenste verdieping ging eraf en het metselwerk aan de frontzijde – de kant waar de vijand werd verwacht – kreeg een aarden wal als extra bescherming. In de wallen kwamen kleinere bomvrije gebouwen.

1934

Fort aan het Schiphol is na de droogmaking van het Haarlemmermeer gebouwd. Later werd het uitgebreid tot het militair vliegveld Schiphol, dat uitgroeide tot Luchthaven Schiphol. Het fort is in 1934 gesloopt.

80 jaar na de bevrijding

ONTSPANNING EN NIEUWE DREIGING

Dit jaar vieren en herdenken we dat we sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in vrijheid leven. Jarenlang dachten we dat oorlogen in Europa verleden tijd waren en nam de aandacht voor onze verdediging af. Maar 80 jaar na de bevrijding is de oorlogsdreiging helemaal terug.

1945-1949

NA DE BEVRIJDING

Op 5 mei 1945 vierde Nederland de bevrijding. Alles wat herinnerde aan de bezetting werd in de jaren erna zo snel mogelijk opgeruimd, zoals veel bunkers in de Atlantikwall. Veel forten in de waterlinies raakten in onbruik en werden verwaarloosd. De 5 concentratiekampen (Westerbork, Amersfoort, Schoorl, Vught en Ommen) werden met de grond gelijk gemaakt of kregen andere functies, zoals internering van collaborateurs en later huisvesting van Molukse militairen (en hun gezinnen) die meevochten tegen de Indonesische onafhankelijkheidsstrijders. Deze oorlog duurde tot 1949, toen Nederland de soevereiniteit overdroeg.

1949-1989

GEWAPENDE VREDE

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen het kapitalistische Westen en communistische Oosten tegenover elkaar te staan. De Westerse landen richtten de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (Nato) op, de Oost-Europese Landen verenigden zich in het Warschau Pakt. Beide blokken raakten verwikkeld in een wapenwedloop, waarbij enorme voorraden atoomwapens werden opgebouwd. Ook in ons land werden zulke wapens opgeslagen. De verzekering dat de ander na een aanval vernietigd zou worden met kernbommen voorkwam dat er een echte oorlog uitbrak.

Toch ging het paar keer bijna mis, zoals bij de Cubacrisis in 1961.

Om de Nederlanders te beschermen tijdens een oorlog met de Sovjet-Unie werd in ons land in het grootste geheim de IJssellinie aangelegd. Vanaf 276 luchtwachttorens speurden luchtwachters naar Russische vliegtuigen. Om de bevolking voor te bereiden werd in 1952 de Bescherming Bevolking (BB) opgericht. Na de val van de muur in 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 kwam er een einde aan de Koude Oorlog.

JAREN 50 & 60

KOREA EN VIETNAM

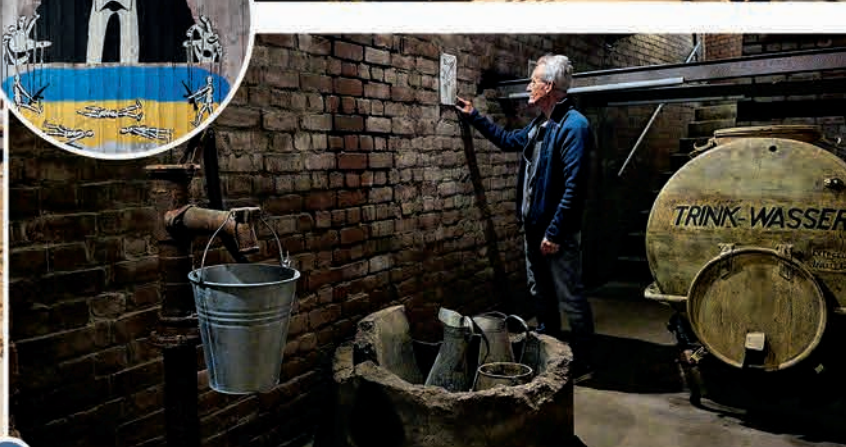
Twee keer kwamen het Westen en het Oostblok tegenover elkaar te staan in oorlogen in Azië. Eerst in Korea waar het Noorden tijdens de Tweede Wereldoorlog werd bezet door de Sovjet-Unie en het Zuiden door de Verenigde Staten. In juni 1950 brak er oorlog uit, die drie jaar zou duren. Een winnaar kwam er niet. Vervolgens brak in 1955 een oorlog uit in Vietnam. Om verdere uitbreiding van het communisme te voorkomen, vochten de Amerikanen aan de kant van Zuid-Vietnam tegen de Vietcong. Ondanks enorme Amerikaanse bombardementen en de inzet van chemische wapens (zoals napalm), won het communistische Noorden. Inmiddels zijn Noord- en Zuid-Vietnam herenigd.

JAREN 70 & 80

ONTSPANNING

Na de Vietnamoorlog namen de spanningen tussen de VS en de Sovjet-Unie af. Ze sloten akkoorden om hun wapenvoorraden te verkleinen. De angst voor een Russische inval nam af. Het besluit om kruisraketten te plaatsen leidde tot twee grote demonstraties: in 1981 in Amsterdam (400.000 deelnemers) en in 1983 in Den Haag (550.000 deelnemers). Een petitie werd door 3,7 miljoen mensen getekend. Na de val de Muur (1989) en het uiteenvallen van de Sovjet-unie (1990-1992) leek er definitief een einde aan de Koude Oorlog te komen en schroefden veel NAVO-landen hun defensie-uitgaven fors terug. Het leidde in 1997 in ons land ook tot opschorting van de dienstplicht.

1979-1995

NIEUWE ROL

Sinds de jaren 60 voeren de Verenigde Naties vredesoperaties uit. Tussen 1979 en 1985 nam Nederland deel aan de United Nations Interim Force In Lebanon (Unifil), dat vrede en veiligheid in Zuid-Libanon dichterbij moest brengen. In 1994-1995 was Dutchbat actief het gebied rondom de Oost-Bosnische stad Srebrenica, waar 40.000 moslims hun toevlucht in hadden gezocht. In juli '95 namen de Serviërs de enclave in en vermoordden ruim 8.000 moslimmannen- en jongens. Het was de ergste daad van genocide in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Nederland was ook betrokken bij vredesmissies in onder meer Haïti, Kosovo, Mali en Afghanistan.

SINDS 2014

HERBEWAPENING

In 2014 annexeerde Rusland het eiland de Krim in de Zwarte Zee. In Russischtalige delen van Oost-Oekraïne grepen, met steun van Moskou, separatisten de macht en scheidden zich af. Het leidde in Westerse landen tot de ontvullende constatering dat Rusland weer een bedreiging vormt. Navo-landen vergrootten hun aanwezigheid in de landen die grenzen aan Rusland: Polen, Estland, Letland en Litouwen. Ook spraken ze af dat ze hun defensie-uitgaven zouden verhogen tot 2 procent van wat ze jaarlijks in totaal verdienen (het bruto binnenlands product). De uitvoering van die afspraak

ging traag. Nadat Rusland in 2022 Oekraïne binnenviel, drong de ernst door en kwam er schot in de verhoging van de defensiebudgetten. Inmiddels voldoen 23 van de 32 leden aan de tweeprocentnorm en ligt de vraag op tafel of de norm niet verhoogd moet worden. Finland en Zweden zijn toegetreden tot de Navo. Zwitserland knapt z'n atoombunkers op. In Nederland groeit de steun voor de Navo en wordt er gesproken over herinvoering van de dienstplicht. Tegelijkertijd neemt de belangstelling toe voor het militaire erfgoed, van de waterlinies tot de wereldoorlogen en de Koude Oorlog.

BEVRIJDERS VAN ZUIDWEST-NEDERLAND

We blijven ze herdenken

De Slag om de Schelde in 1944 was de grootste militaire operatie in Nederland. De Liberation-route brengt je naar plekken die aan die slag herinneren.

Aan de oostkant van Bergen op Zoom liggen twee oorlogsbegraafplaatsen naast elkaar. Op het Britse ereveld liggen 1.284 militairen, op het Canadese 1.119. De militairen sneuvelden aan het einde van 1944 tijdens de bevrijding van Zuidwest-Nederland. Bij die bevrijding werd een hevige strijd gevoerd om de toegang naar de haven van Antwerpen vrij te maken. De Belgische havenstad was in september al bevrijd, maar de monding van de Schelde was nog in handen van de Duitsers. De geallieerden konden daardoor geen voorraden naar hun legers in Europa aanvoeren. De Slag om de Schelde was een van de

zwaarste operaties uit de Tweede Wereldoorlog. De geallieerden moesten opboksen tegen een legermacht van 90.000 Duitse soldaten. Bovendien waren grote delen van Zeeland en West-Brabant onder water gezet. 8 november was Zeeland bevrijd, 28 november voer het eerste geallieerde konvooi de haven van Antwerpen binnen. Er zijn plannen om bij de erevelden aan de Ruytershoveweg in Bergen op Zoom een bezoekerscentrum te realiseren, die is gewijd aan deze geschiedenis. De plannenmakers willen daarmee een duidelijke boodschap overbrengen: vrede en vrijheid zijn niet vanzelfsprekend.

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTOS: VVV BRABANTSE WAL

FIETS IN HET SPOOR VAN DE BEVRIJDERS

De erevelden bij Bergen op Zoom zijn opgenomen in een speciale fietsroute langs sporen van de oorlog in West-Brabant. Tijdens de Liberation Route van 40 kilometer fiets je door het landschap waar een deel van de Slag om de Schelde zich afspeelde. De Brabantse Wal, zoals het gebied heet, is de scheiding tussen het waterrijke Zeeland en het hoger gelegen Brabant.

Behalve langs de erevelden fiets je onder meer langs enkele bevrijdingsmonumenten, een Sherman-tank, bunkers die de Duitsers bouwden bij de vliegbasis Woensdrecht en betonnen tankversperringen die ze langs de turfvaart in Bergen op Zoom plaatsten. Interactieve luisterzuilen vertellen je onderweg de belevenissen van een of meer mensen die de bevrijding meemaakten. De Liberation Route Bergen op Zoom is een van de negen fietsroutes die met Brabant Herinnert zijn gemaakt over de bevrijding. Brabant Herinnert richt zich op het levend houden van de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. De routes leiden je dan ook langs locaties die de impact van de oorlog op Noord-Brabant zichtbaar maken. De kaart van de Liberation Route Bergen op Zoom is verkrijgbaar bij VVV Brabantse Wal, gevestigd in stadspaleis het Markiezenhof. Hier kun je ook terecht voor informatie over de Ereveldrondleidingen en de Bevrijding in 1944. vvvbrabantsewal.nl

GPX LIBERATION ROUTE
Download hier het GPX bestand van de Liberation Route

Musea en onze bevrijding

Op verschillende momenten en plaatsen staan we dit jaar stil bij de bevrijding. In enkele forten zijn musea die laten zien wat de oorlog in hun omgeving betekende.

LUCHTOORLOGMUSEUM

In **Fort bij Veldhuis** bij Heemskerk vind je het museum van de stichting Aircraft Recovery Group 1940-1945. Brokstukken van gecrashte gevechtsvliegtuigen en bommenwerpers staan tentoongesteld in de voormalige slaapvertrekken en wachtlokalen van het fort. Vele honderden objecten die te maken hebben met de luchtoorlog in de jaren '40-'45 zijn te zien. Aan het plafond hangen modellen van diverse vliegtuigen uit de Tweede Wereldoorlog. Het museum is geopend op even zondagen van mei tot en met oktober van 11 tot 17 uur.

arg1940-1945.nl

CRASH LUCHTOORLOG- EN VERZETSMUSEUM

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn ongeveer 750 vliegtuigen in de Randstad neergestort. Restanten van een paar van die vliegtuigen zijn te zien in het Crash Museum in **Fort bij Aalsmeer**, waaronder de Fokker D 21 nr. 22. Daarnaast besteedt het museum aandacht aan onderduikers in de Haarlemmermeer en Nieuwkoop, en aan Nederlandse agenten die geheime operaties uitvoerden in opdracht van de Nederlandse regering in Londen. Het museum is 's zaterdags geopend van 11.30 tot 16.30 uur, en tijdens het Museumweekend en Open Monumentendag.

crash40-45.nl

VLIEGENIERSMUSEUM SKY OF HOPE

Door de ligging van Nederland tussen Duitsland en Groot-Brittannië werd boven ons land een intensieve luchtoorlog uitgevochten. Het WO2 en Vliegeniersmuseum Sky of Hope, dat sinds vorig jaar in **Fort bij Asperen** bij Acquoy is gevestigd, vertelt met beeld en geluid de geschiedenis van de luchtoorlog in het Rivierengebied. Persoonlijke spullen van de piloten geven die historie een menselijk gezicht. Het museum is open van 2 mei tot 1 oktober en is in de wintermaanden in verband met vleermuizen in het fort gesloten.

egvl.nl

'HISTORIE EN
NATUUR KOMEN
HIER SAMEN'

'FORT IN ZIJN WAARDE LATEN'

Jordy Baumann, duizendpoot op Fort Lent

"Zo dicht bij Nijmegen, is het fort een populaire evenementenlocatie. Je kunt hier terecht voor bruiloften, maar ook voor bedrijfsfeesten en vergaderingen. Eigenlijk zorg ik ervoor, dat anderen hun werk kunnen doen. Mijn collega Nicole maakt de offertes, maar ik organiseer alle praktische zaken en regel bijvoorbeeld dat er genoeg tafels en stoelen staan. Als er hier mensen komen, ontvang ik ze, noteer hun wensen en vragen en adviseer ze over de mogelijkheden. Ik ben hier dertig jaar geleden al gaan werken, dus ik weet precies wat er wel en niet kan. Daarnaast overleg ik met de

bedrijfsleiding en verzorg bijvoorbeeld de contacten tussen de bediening en keuken. Het is een ontzettend leuke en veelzijdige baan, omdat elk evenement weer anders is. Dat blijft spannend. Bovendien is dit een bijzondere plek waar historie en natuur samenkomen. Daar ben ik me altijd van bewust. We moeten het fort wel in zijn waarde laten. Het is in 1862 gebouwd. Allereerst ter verdediging van Nijmegen, dat toen nog een vesting was, en later ter bescherming van de spoorbrug over de Waal."

fortlent.nl

EEUWENOUDE ÆN TOCH SPRINGLEVEND

Spreekwoorden zijn 'zo oud als de weg naar Rome'. Vroeger hadden ze een letterlijke betekenis, nu zijn ze vooral figuurlijk bedoeld. Toch is de strekking meteen duidelijk. Ze bevatten altijd een waarheid of wijsheid. Sommige verwijzen zelfs naar forten, vestingen en soldaten. Hoe zijn ze ontstaan? Wat is hun betekenis?

VOOR PAMPUS LIGGEN

**NU: UITGETELD ZIJN, TE VEEL GEGETEN OF
GEDRONKEN HEBBEN.**

Vroeger: Op de plek van Forteiland Pampus lag vroeger een zandbank, midden in de Zuiderzee. Zwaarbeladen schepen richting Amsterdam ondervonden bij eb veel overlast van die ondiepte. Ze lagen er 'voor Pampus' en moesten wachten totdat het weer vloed werd. Ondertussen gingen de matrozen stevig aan de drank. Lig je nu voor Pampus, dan moet je dus net als de matrozen eerst je roes uitslapen.

HET SPAANS BENAUWD HEBBEN

**NU: JE ERGENS GROTE ZORGEN
OVER MAKEN.**

Vroeger: Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vocht Nederland tegen de Spanjaarden en die waren bepaald niet zachtzinnig. Ze waren hard en wreed. 'Had je het Spaans', dan werd je barbaars en meedogenloos behandeld. Het woord 'benauwd' is pas later toegevoegd.

LONT RUIKEN

NU: ONRAAD BESPEUREN.

Vroeger: Spaanse troepen bestormden in 1572 Rotterdam. De stad dwong af dat de vijand zou binnenvallen 'met doove lonten', zodat er geen kanonnen konden worden afgeschoten. Een lont is een koord dat gebruikt werd om het kruit in een kanon te laten ontploffen. Maar, het Spaanse leger hield zich niet aan de afspraak. De Rotterdammers roken lont en vreesden het ergste. Hun vermoeden was juist: de vijand stak met brandende lonten de kanonnen aan met een bloedbad tot gevolg.

VOOR IEMAND IN DE BRES SPRINGEN

NU: IEMAND TE HULP SCHIETEN OF VERDEDIGEN.

Vroeger: Het woord 'bres' komt van het Franse 'breche' en betekent 'breuk'. Als een vesting werd aangevallen, probeerden de belegeraars een bres te slaan in de stadswal door met kanonskogels een opening te forceren. Zo konden ze de stad binnendringen. Een bres is dus een gat in de muur. De dapperste verdedigers gingen vervolgens in de opening staan om de vijand tegen te houden en de stedelingen te beschermen. Ze sprongen letterlijk in de bres voor hun medemensen.

DAT IS NIET MIJN FORT

NU: TOEGEVEN DAT JE ERGENS NIET GOED IN BENT.

Vroeger: 'Fort' komt uit het Frans en heeft eigenlijk twee betekenissen. Als bijvoeglijk naamwoord betekent het 'sterk'. Als zelfstandig naamwoord verwijst het naar een vestingwerk, waarschijnlijk omdat de term 'château fort' (sterk fort) in het Frans in de loop der tijd werd verkort tot 'fort'. Als je zegt 'koken is niet mijn fort', dan bedoel je: 'koken is niet mijn sterke kant'.

OVER THE TOP GAAN

NU: DIK AANGEZET, OVERDREVEN, TE VERGAAND.

Vroeger: Kreeg je als soldaat het bevel om 'over the top te gaan', dan was je je leven niet zeker. De uitdrukking stamt waarschijnlijk uit de Eerste Wereldoorlog, toen soldaten tijdens een offensief letterlijk over de top van hun veilige loopgraaf moesten klimmen. Daarna stormden ze door niemandsland, tussen twee loopgraven in, naar de vijandelijke linies. De soldaten waren een gemakkelijke prooi voor de verdekt opgestelde verdedigers; hun opdracht liep meestal niet goed af.

Groeten van DE BRIELSE KANJERS

Als je de wallen van vestingstadje Brielle (ZH) bezoekt, kun je zomaar hardwerkende mannen tegenkomen. Twee keer per week zijn er namelijk vrijwilligers aan het werk op één van de best bewaarde vestingwerken van Nederland. "We starten rond 9 uur met koffie, werken vervolgens in groepjes van twee of drie en pauzeren ook samen", vertelt Koos Steentjes (op de foto links van de boom). "We doen dit al sinds 2013, toen het 300 jaar geleden was dat de vestingwerken in hun huidige vorm waren afgebouwd. We hebben allemaal interesse in de historie, willen de vesting graag behouden en knutselen graag. In de loop van de jaren zijn er specialisten ontstaan. Sommigen houden zich vooral bezig met schilderen van bijvoorbeeld de bunkers en bouwen of restaureren graag affuiten, anderen maken en repareren de trappen en hekken, en weer anderen maaien de moeilijk bereikbare plekken op de wallen. Het is dankbaar werk. We krijgen veel waardering van Briellenaren, en ook van toeristen."

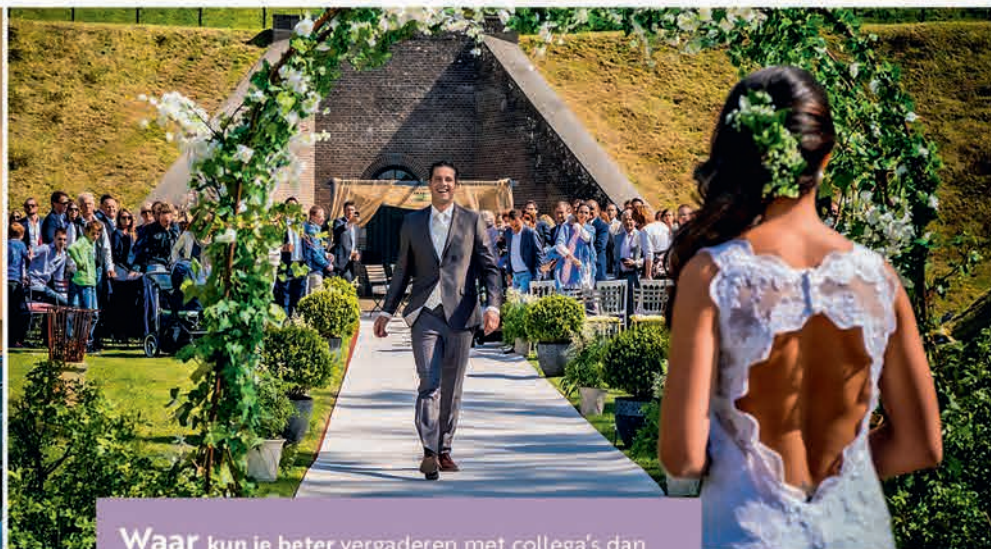
Je kunt de werkzaamheden van deze Brielse kanjers volgen op levedevesting-brielle.nl

VAN BRAINSTORM TOT BRUILOFT

JOUW EVENT, ONZE FORTEN

Een fort is de perfecte plek voor een bedrijfsuitje, vergadering of bruiloft.
Van kleine bijeenkomsten tot grote feesten: alles is mogelijk.

Waar kun je beter vergaderen met collega's dan in een fort? Verscholen in het groen, waar rust en ruimte overheersen, neem je de beste beslissingen met je team. Stel je voor, waar vroeger het kruit lag opgeslagen, brainstorm je nu over de toekomst van je bedrijf. En wat dacht je van een congres of workshop in een oud soldaterverblijf? Een fort is natuurlijk ook geschikt voor privé events, van swingend feest tot intieme familiereünie. Bekijk het veelzijdige aanbod op verhuur.forten.nl

'HOE WAS HET
VOOR DIE
JONGENS DIE
HIER GELEGERD
WAREN?'

'GEHEIMZINNIGE SFEER'

Laura van Dijk, kunstenaar Kunstgenieloods Fort aan den Ham

"De Kunstgenieloods op Fort aan den Ham in Uitgeest is prachtig. Het is een 19de-eeuws, houten bijgebouw. In vredestijd werd hier de inventaris van het fort opgeslagen. Stadsherstel heeft de loods in 2019 helemaal gerestaureerd. Ik ben één van de gelukkige kunstenaars die hier mag werken en daar ben ik ontzettend blij mee. Ik schilder en teken graag, maar bedenk en maak het liefst ruimtelijk werk en installaties. Er zijn hier meer kunstenaars. Samen organiseren we vaak evenementen en open ateliers. Het is een prachtige, inspirerende plek, het oude fort en de genieloods liggen

tussen het groen. Die iets vervallen, geheimzinnige sfeer inspireert me. Ik kom er graag. Vaak moet ik denken aan die jongens die hier gelegerd waren. Hoe was het voor hen om hier te zijn, vraag ik me dan af. Naast m'n werk als kunstenaar en ontwerper ben ik marketing- en communicatiemedewerker van het Zaans Museum. Daar heb ik kunnen bijgedragen aan het huidige Hembrug Museum, waar de geschiedenis van Hembrug als het logistieke hart van de Stelling van Amsterdam wordt verteld."

kunstgenieloods.nl

Bunkerhoppfen

Strand, duinen en dorpjes, de Waddeneilanden hebben het allemaal. Maar wist je dat er ook veel restanten van de Atlantikwall zijn? Trek de wandelschoenen aan en laat je verrassen.

ATLANT

Kijk voor meer
wandelen- en fietsroutes
langs de Atlantikwall op
bezoekatlantikwall.nl/routes

IKWALL OP DE WADDEN

VLIELAND

Langs de hele Europese kust, van noord tot zuid, ligt de Atlantikwall: een Duitse militaire verdedigingslinie uit de Tweede Wereldoorlog van ruim 5.000 kilometer. Restanten zijn er overal, ook op de Waddeneilanden.

Zo is er op Vlieland een oude bunker die nu fungeert als museum. Vanaf de veerhaven en het dorp wandel je er zó naartoe. Maar eerst kom je langs Museum Tromp's Huys en de monumentale Nicolaaskerk. Vanaf de vuurtoren op het 42 meter hoge Vuurboetsduin kijk je uit over het Wad.

STELLING 12H

Dan loop je naar het Bunkermuseum, de enige overgebleven bunker op Vlieland. Stelling 12H werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gebouwd door de Duitsers, midden in de beschutte duinen. Het doel? Overvliegende Engelse bommenwerpers konden hier direct uit de lucht worden geschoten.

MUSEUM

Na de oorlog raakte het complex bedolven onder het zand. Totdat het in 2017 werd uitgegraven en getransformeerd tot Bunkermuseum Wn 12H. Bekijk de attributen van soldaten, de geschutopstellingen, zie de film over de oorlog en wandel door de loopgraven. Een indrukwekkend bezoek.

TIPS

- Check vooraf of het museum open is: bunkermuseum-vlieland.nl
- Beklim de vuurtoren
- Bij regen kunnen delen van het pad onder water staan; zie de borden

6 KM

De bomvrije bunker "Bertha" is de grootste bunker op Terschelling

Interieur commandobunker met manschappenverblijf

TERSCHELLING

Overal op Terschelling zijn ze er: overblijfselen van Duitse bunkers. Sommige liggen al jaren bedolven onder het zand, maar de belangrijkste bunkers zijn uitgegraven, zodat je ze kunt bewonderen. Deze wandelroute rijgt ze aaneen tot een boeiend verhaal.

Van alle Nederlandse Waddeneilanden nam Terschelling tijdens de Tweede Wereldoorlog een van de belangrijkste luchtposities in. De geallieerden vlogen namelijk recht over het eiland, richting hun doelen in Duitsland. De Duitsers deden er alles aan om ze te onderscheppen. Daarom bouwden ze tal van stellingen op Terschelling: bunkers, batterijen en radarinstallaties.

HOGЕ DUINEN

Direct na strandpaviljoen De Walvis – een aanrader als je even wilt pauzeren – beklim je een trap naar het Seinpaalduin. Terwijl je uitkijkt over duinen, dorp, strand en zee, begrijp je meteen waarom de Duitsers hier een radarinstallatie bouwden. Vanaf dit hoge duin konden ze de vijandelijke vlieg-

tuigen al van verre aan zien komen. Op het naastgelegen Kaapsduin verrees de West-batterij die bestond uit bunkers, opstelplaatsen voor geschut, en loopgraven.

BUNKERMUSEUM

Je daalt af, volgt de bosrand en loopt naar de Militaire Begraafplaats waar 84 geallieerde soldaten uit verschillende landen liggen begraven. Via bos en heide loop je naar de Tigerstelling, het hart van de Duitse verdedigingslinie. Vier van de honderd bunkers zijn inmiddels teruggebracht in oorspronkelijke staat, waaronder de immens grote bunker Bertha. Ze zijn opengesteld voor publiek. Boek een rondleiding op bunkers-terschelling.nl en ontdek hoe de soldaten woonden en leefden in een bunker.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam Terschelling een van de belangrijkste luchtposities in

SCHIERMONNIKOOG

Wat Schiermonnikoog zo speciaal maakt? Op ons kleinste bewoonde Waddeneiland worden auto's geweerd en er is maar één dorp. Hoewel, van 1941 tot 1945 was er nóg een dorp, van bunkers wel te verstaan.

Schleidorp, zo heette het complex van bunkers, barakken, radarinstallaties en luchtafweergeschut. Vanuit de centrale bunker seinden de Duitsers destijds informatie door naar de Luftwaffe, zodat ze de geallieerden konden tegenhouden. Nu is Bunkermuseum Schlei er gehuisvest. De wandelroute van Natuurmonumenten komt erlangs.

STRUINEN

Vanaf het dorp loop je eerst naar de Westerplas, waar het wemelt van de vogels. Struin door de duinen, over toppen en door

valleien. Waai uit op het strand en sla bij paal 6 af naar het Bunkermuseum. Via het bos loop je terug naar het dorp.

SCHLEI

Bunkermuseum Schlei vertelt over de geschiedenis van Schiermonnikoog tijdens de oorlog, toen honderden Duitse soldaten woonden en werkten in 'Schlei'. Het vertelt ook over de impact die dat had op de eilanders. Iets van de route af is overigens nóg een bunker: de Wassermanbunker, nu een mooi uitkijkpunt.

TIPS

- Bezoek de vogelkijkhut bij de Westerplas
- Het museum is beperkt open, zie de site: bunkermuseum.wordpress.com
- Rust uit bij Strandpaviljoen De Merlijn

Wegwijs in de Atlantikwall

Geboeid geraakt door de geschiedenis van de Atlantikwall?
Laat je inspireren!

BEZOEKATLANTIKWALL.NL

Op bezoekatlantikwall.nl vind je alles wat je wilt weten over dit enorme bouwwerk: een agenda met openstellingen van bunkers en musea, wandel- en fietsroutes en natuurlijk de geschiedenis.

BUNKERDAG

Elk jaar in mei zetten de bunkers van de Atlantikwall hun deuren open. Veel van deze bunkers zijn normaal niet open voor publiek.
bunkerdag.nl

BUNKERVERHALEN DISHOEK

De bunkers bij Dishoek (Vlissingen) speelden tijdens de Slag om de Schelde in november 1944 een cruciale rol. Bezoek de unieke hospitaalbunker, kijk hoe de soldaten leefden in de manschappenbunkers en luister naar beeldende verhalen van gidsen over hevige gevechten.
bunkerverhalen.nl

ATLANTIKWALL MUSEUM NOORDWIJK

Het Atlantikwall Museum Noordwijk is gevestigd in een commandobunker, die er nog net zo uitziet als in de oorlog. Ga mee met een gids om via een gangenstelsel een geschutsbunker en enkele onderkomens voor de manschappen te bezoeken.
atlantikwall.nl

ATLANTIKWALL CENTRUM DEN HELDER

Het Atlantikwall Centrum vertelt het verhaal van de Tweede Wereldoorlog in Den Helder. Centraal staan de bombardementen op de stad, de aanleg van de Atlantikwall, de vlucht en de evacuatie van de inwoners, en de sloop van hun huizen.
atlantikwallcentrum.nl

Gratis brochure

Wil je het allemaal nog eens nalezen? Neem dan gratis de brochure mee op een van de Atlantikwall-locaties.

Medemblik 1649 met aan de zuidzijde uitbreiding met verdedigingswerken. De werken zijn niet afgemaakt, maar de contouren van het niet aangelegde deel staan wel op de kaart.

Als je goed kijkt, hebben de daken verschillende roodtinten en is de ene boom net wat groener dan de ander. Met minutieuze precisie werkt Marcus Laman twee, drie uur per dag aan het digitaal inkleuren van historische stadsplattegronden. Met een kaart is hij ongeveer een maand zoet. Maar dan heb ik je ook wat. Door de heldere kleuren gaat de stad veel meer leven dan de gravure uit eind zestiende of zeventiende eeuw. Hij begon met de plattegrond van zijn thuisstad Leiden. "Als architectuurhistoricus was ik beroepsmatig bezig met stads-

OUDE STEDEN KOMEN *uit de verf*

Oude stadsplattegronden hebben altijd al een aantrekkingskracht op *Marcus Laman*, al vond hij ze wel wat flets. Met een digitaal penseel brengt hij ze nu tot leven.

plattegronden. Ik heb er altijd een enorme voorliefde voor gehad. Pijzig zijn ze wel. Oude exemplaren kosten al gauw honderden euro's. In coronatijd kreeg ik meer tijd en dacht ik: ik ga ze zelf inkleuren, zoals ik het wil." Inmiddels is hij 42 kaarten verder.

KARAKTER

Marcus is een moderne 'afsetter', zoals zijn vak heet. Dankzij

De vesting Groningen had in 1649 maar liefst 17 bastions.

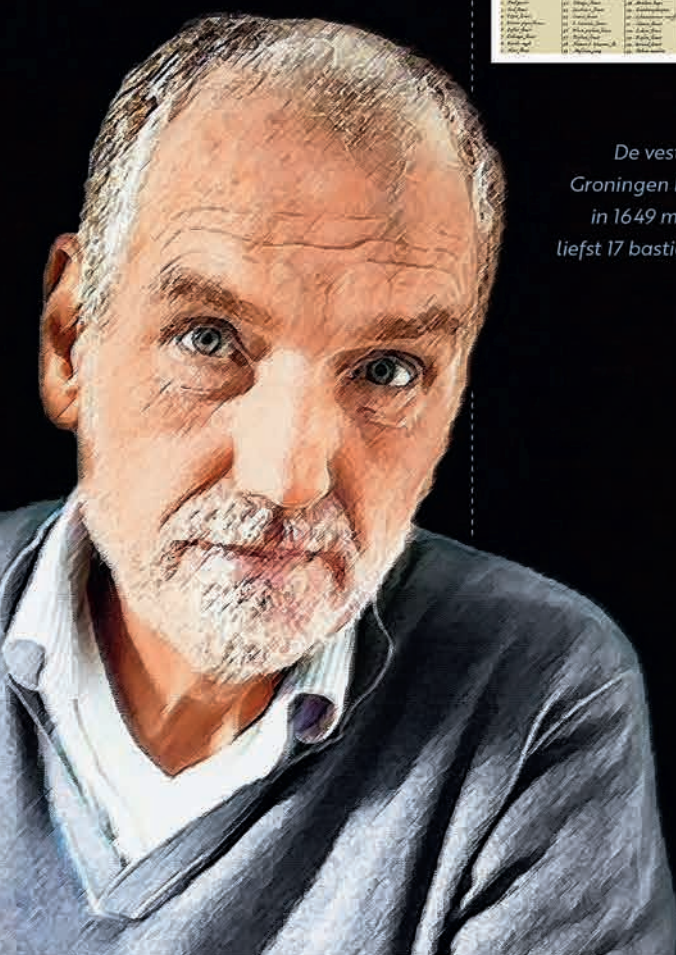
digitale technieken kan hij meer variatie aanbrengen dan zijn collega's uit vervlogen tijden. "Kleuren geven karakter en maken de kaart beter leesbaar." Voor een realistische weergave van gebouwen zoals kerken of raadhuisen, gaat hij te rade bij historische prenten of Google Street View. "Ik wil precies weten welke steensoort is gebruikt." De stad komt voor zijn ogen tot leven. "Ik maak een reis door de ontwikkeling van een stad." Zijn oog valt op uitbreidingen, zoals bastions of grachten om een stadskern. "Steden zoals Deventer of Arnhem kregen uitgebreide bastions, terwijl een grote havenstad als Rotterdam er maar twee had. Geld kan een rol hebben gespeeld. Groningen spant misschien wel de kroon met een kralensnoer aan bastions in 1649. In het Rampjaar 1672 werden

deze gebruikt bij het beleg door de soldaten van de bisschop van Münster. Groningen kon niet worden ingenomen."

IN HET GELID

Het gros van zijn kaarten komt uit de stedenatlas van Joan Blaeu uit 1649. "Dat is vlak na de Tachtigjarige Oorlog. Bastions hebben dan vaak geen militaire functie meer. Je ziet akkertjes en boomgaarden in de vestingwerken." Op de zeer gedetailleerde kaart van Amsterdam uit 1625 wijst hij op een saillant detail. "Hier zie je een compagnie op het noordelijk bastion netjes in het gelid staan. Die is aan het oefenen."

Prints van de ingekleurde kaarten van Marcus zijn verkrijgbaar via historischestadskaartenfull-colour.nl

5 STELLINGEN, 5 MONUMENTEN

De Zuiderwaterlinie is de langste aaneenschakeling van vestingsteden, stellingen, forten, schansen en inundatiegebieden in ons land. Tal van monumenten waren onderdeel van dit indrukwekkende hoofdstuk uit de geschiedenis. We lichten er 5 uit.

DE VUGHTSE LUNETTEN

zijn in de jaren veertig van de 19de eeuw aangelegd als voorposten van Fort Isabella, dat deel uitmaakte van de Stelling 's-Hertogenbosch-Heusden. Een lunet is een klein vestingwerk dat de vorm heeft van een halve maan; de benaming is afgeleid van het Franse woord voor maan: lune. De Vughtse Lunetten zijn een mooi voorbeeld van de militaire bouwkunde in die tijd.

HET SLUIZEN- COMPLEX BENEDENSAS

bij Steenbergse is in 1824 gebouwd om het achterliggende land te beschermen tegen hoog water en om het hoogteverschil tussen eb en vloed voor de scheepvaart te overbruggen. Het was ook de inlaat voor (zout) water naar de inundatievlaktes in de West-Brabantse Waterlinie. Zestig jaar geleden is het sluiscomplex gerestaureerd en werd het een rijksmonument.

DE HAMPOORT

is een stadspoort in de vestingstad Grave, onderdeel van de Stelling Grave-Ravenstein. De poort dateert uit 1688 en is gebouwd in de stijl van het Hollands classicisme. De consequente doorvoering van deze stijl maakt de Hampoort uniek. De poort heeft in de loop der eeuwen onder meer dienstgedaan als soldatenverblijf, bakkerij en militair hospitaal. Nu is het Graafs Museum erin gevestigd.

DE REDOUTES

in de Lage Vuchtpolder in Breda. Deze drie moderne bouwwerken verwijzen naar de redoutes die deel uitmaakten van de linies die de Spaanse veldheer Ambrogio Spinola rondom Breda aanlegde tijdens het Beleg van Breda in 1624-1625. Vanaf de vierhoekige verdedigingswerken werden de inundatievlaktes in de gaten gehouden. De vestingwerken, inundatievlaktes en omliggende linies vormen samen de Stelling Breda-Geertruidenberg.

HET OUDE RAADHUIS

in Ooltgensplaat is in 1617-1618 gebouwd, vermoedelijk naar het ontwerp van de Vlaamse bouwmeester Melchior van Harbach. Samen met het aan de andere kant van het Volkerak gelegen Willemstad was Ooltgensplaat onderdeel van de Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak. Het raadhuis is gerestaureerd en in gebruik als expositieruimte en trouwlocatie.

GENIETEN VAN HET VERDEDIGINGSERFGOED

Heb jij een scherp oog voor prachtige plaatjes én houd je tegelijk van ons Nederlandse Verdedigingserfgoed? Doe dan mee met de fotowedstrijd van FORT! & Vesting!

WAT ZOEKEN WE?

Foto's waarop:

- mensen genieten van een wandeling, fietstocht, excursie, museumbezoek of andere activiteit.
 - het verdedigingserfgoed prominent in beeld is, zoals een fort, vesting, bunker, inundatiesluis etc.
- Zorg ervoor dat je toestemming hebt van personen die herkenbaar in beeld zijn en dat je foto rechtenvrij is.

MAAK KANS OP MOOIE PRIJZEN!

Maak jij de mooiste foto? Je foto publiceren we in 2026 in het FORT! & Vesting Magazine en jij krijgt een diner voor twee op Fort aan de Drecht. Stuur je foto('s) in vóór 1 oktober 2025 naar **info@forten.nl**, onder vermelding van Fotowedstrijd Verdedigingserfgoed. Noteer ook je naam, contactgegevens en een korte beschrijving van de locatie en de activiteit. De foto's worden beoordeeld door een vakjury.

WE KIJKEN UIT NAAR JE INZENDING! LEES MEER OP [FORTEN.NL/FOTOWEDSTRIJD](https://forten.nl/fotowedstrijd)

Wist je dat je jezelf kunt laten opsluiten in een fort? Alleen door een puzzel op te lossen, kom je er weer uit. Hoe stressbestendig ben jij? Probeer het uit in deze drie escaperooms.

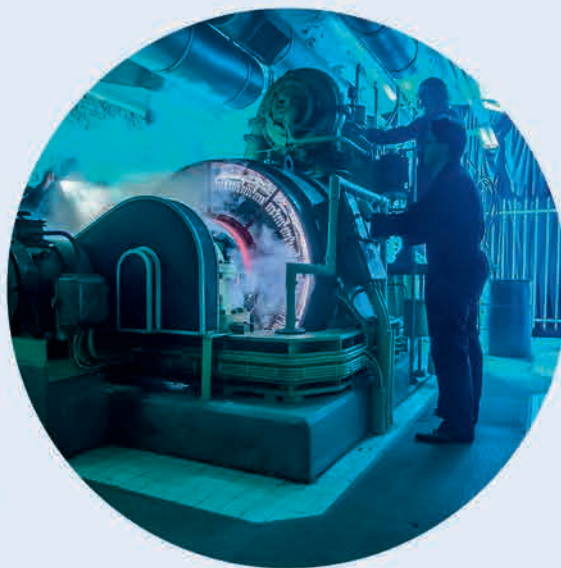
OP AVONTUUR IN DRIE ESCAPEROOMS

FORT- TREFFELIJK

Is kiezen niet jouw sterke kant, dan loopt de spanning nu al op. FORT-treffelijk, zoals Fort bij Marken-Binnen bij Purmerend nu heet, heeft namelijk twee escaperooms voor volwassenen, twee voor kinderen, een VR-game en een escape tocht. Zo kun je uit een krijgsgevangenis ontsnappen of een bom ontmantelen. In dit stoere fort van de Stelling van Amsterdam speel je tussen de attributen en replica's uit de originele kazemat.

fort-treffelijk.nl

ESCAPEROOM DEN HELDER

Tijdens de Koude Oorlog werd in Fort Westoever bij Den Helder noodstroom opgewekt door de stroomcentrale van de Koninklijke Marine. Over spanning gesproken! In deze escaperoom kruip jij in de huid van de Marine Unit Technical Support. Voorkom, nagelbijtend, een cyberwar en voorzie de stad Den Helder weer van energie. Je kunt kiezen uit de Control Room of Engine Room, met elk een andere beleving.

escaperoomdh.nl

ESCAPEROOM HET FORT

Word jij lijfwacht van Napoleon, die de weg naast het fort liet aanleggen en deze met man en macht wilde beschermen? Of een verzetsstrijder in de Tweede Wereldoorlog, ondergedoken in de Biesbosch? In de escaperooms van Fort Lunet bij Raamsdonkveer ga je terug in de tijd met deze thema's. In de oude kazematten breek je je hersens over raadsels en puzzels!

escaperoomhetfort.nl

Bekijk alle escaperooms op forten.nl/escaperooms

ZEEUWS-VLAANDEREN STAAT STIL BIJ DE ERFENIS VAN PRINS MAURITS

Staats-Spaanse linies **EEN ROERIG VERLEDEN**

In het *Zeeuws-Vlaamse* landschap zijn overal sporen te vinden van een roerig verleden. De Staats-Spaanse linies herinneren aan jarenlange strijd in het *grensgebied*. Dit jaar is er extra aandacht voor de veroveringen door *prins Maurits*, die 400 jaar geleden overleed.

De oorsprong van DE STAATS-SPAANSE LINIES

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tegen het Spaanse Rijk was Zeeuws-Vlaanderen jarenlang frontgebied. Het was de grens tussen de zuidelijke gewesten die onder Spaanse controle stonden en de opstandige noordelijke gewesten Zeeland en Holland. Vanaf het uitbreken van de opstand werd het gebied betwist.

VELDTOCHTEN

De zeegaten en krekken in Zeeuws-Vlaanderen vormden de toegang tot steden in het Vlaamse achterland. Wie het gebied in handen had, controleerde de toegang tot die steden. Legers van beide partijen ondernamen veldtochten om strategisch gelegen plaatsen te veroveren. Axel, Hulst en Sluis wisselden regelmatig van zijde. De partij die een stad veroverd had, probeerde die in handen te houden door de aanleg van vestingwerken. Door het doorsteken van dijken werden gebieden onder water gezet, als hindernis voor de vijand.

SCHANSEN

Om de toegang tot veroverde steden te kunnen controleren werden schansen aangelegd, kleine verdedigingswerken met grachten en wallen. Uit de rijen schansen ontstonden haast vanzelf verdedigingslinies. De plaats Retranchement – Frans voor verschansing – dankt zelfs zijn naam aan de aanleg van fortificaties op de oever van het Zwin. Na de opstand verloren veel verdedigingswerken hun betekenis. Afgelopen jaren zijn veel resten van vestingwerken, schansen en liniedijken hersteld en toegankelijk gemaakt

voor bezoekers. Het herstel van vestingwerken biedt ook kansen voor natuurontwikkeling.

MONUMENTEN

De betekenis van de Staats-Spaanse linies is breder dan de krijgsgeschiedenis. De linies worden gezien als monumenten van conflict en cultuur en vertellen over belastingen, inundaties, religieuze strijd, bezetting en onderdrukking, plundering, werkverschaffing, dwangarbeid en totstandkoming van de landgrens.

De oude vestingwallen van Retranchement zijn er nog vrijwel geheel aanwezig

Jubileumjaar IN HET VOETSPoor VAN MAURITS

Dit jaar staat Zeeuws-Vlaanderen uitgebreid stil bij het 400ste sterfjaar van prins Maurits van Nassau. De tweede zoon van prins Willem van Oranje werd in 1585 op zijn 18de legeraanvoerder en stadhouder van Holland en Zeeland. Een jaar later veroverde hij Axel op de Spanjaarden. Hij verwierf zich een reputatie als groot veldheer. Maurits is ook bekend van zijn overwinning in de Slag bij Nieuwpoort in 1600. Vier jaar later nam hij Sluis in na een belegering van drie maanden.

MAURITSSTAD

Het jubileumjaar is een initiatief van **Museum Het Bolwerk** in IJzendijke. De plaats wordt ook Mauritsstad genoemd, vanwege de stichting door Maurits in 1604. Het museum toont de levensloop van Maurits en besteedt ook aandacht aan zijn legerherformaties en vestingbouwkundige innovaties.

OOST ZEEUWS-VLAANDEREN

Museum Het Warenhuis in Axel vertelt over de verovering van de stad door Maurits in 1586 en laat met oude foto's en documenten zien hoe dit in het verleden is herdacht. In 1591 veroverde

Maurits de stad Hulst. **Museum Hulst** 's-Landshuis presenteert de inname van de stad en het stadsleven tijdens zijn vijfjarig bewind. **De Oudheidkundige Kring De Vier Ambachten** laat zien wat in het huidige landschap nog aan Maurits herinnert.

TERNEUZEN EN PHILIPPINE

Het **Schoolmuseum** in Terneuzen belicht met oude schoolplaten het leven van prins Maurits en zijn passie voor wetenschap en krijgskunde, en vertelt over de strategische rol van Neusen (Terneuzen) tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Een tentoonstelling in de voormalige **katholieke kerk**

van **Philippine** toont de landing van prins Maurits in 1600 op de schorren bij het van oorsprong Spaanse fort Philippine.

WEST ZEEUWS-VLAANDEREN

Het **Cultuurforum Aardenburg** toont aan de hand van historische kaarten de verovering van West Zeeuws-Vlaanderen door Maurits in 1604. In het Belfort in Sluis wordt aandacht besteed aan de inname van de vestingstad in augustus 1604. Het hele programma over het Mauritsjaar vind je op staatsspaanselinies.eu.

Fietsen langs DE STAATS-SPAANSE LINIES

Fietsend door het vlakke polderland tussen Sluis, Aardenburg en Oostburg zijn verschillende sporen van de Staats-Spaanse linies te ontdekken.

De fietstocht begint langs de vestinggracht van Sluis en voert al snel langs twee schansen, strategisch gelegen op kruispunten van wegen: de Kruisdijkschans en de Elderschans.

De deels gereconstrueerde Olieschans bij Aardenburg geeft een goed beeld van een aarden verdedigingswerk. In het vestingstadje Aardenburg gaat de route langs het Cultuurforum,

met vondsten van het Romeinse legerkamp dat hier lag. Een vogelrijke waterpartij in de Sophiapolder en het Groote Gat bij Oostburg herinneren aan de kreken en geulen die ooit het land doorsneden en waarlangs linies werden aangelegd. De verdwenen Nieveltschans bij Oostburg is met verhogingen weer zichtbaar gemaakt. Enkele polders tussen Oostburg en Sluis zijn het werk van

NAAR DE ROUTE
Scan de QR-code
voor de route

een generaal van Napoleon. De Austerlitzdijk herinnert aan zijn overwinning in de Slag bij Austerlitz. Naastgelegen polders noemde hij naar zijn vrouw en zoon: Sophia en Diomedé.

PRAKTISCHE INFORMATIE

Lengte 30 km

Route langs fietsknooppunten

Start- en eindpunt Sluis

Horeca in Sluis, Aardenburg en Oostburg

De Kruisdijkschans bij
Sluis uit 1640

Aardenburg

Vestingstad Sluis ligt
op de grens van
Zeeland en België

Gezelligheid is onze specialiteit!

Aan de Vlaamse grens, dicht bij Antwerpen, ligt het bourgondische **Hulst**. Met zijn vesten, escarpen, poorten en basiliek is Hulst verkozen tot één van de vijf mooiste vestingsteden van Nederland. Een prachtig stukje Zeeland met een vleugje Vlaanderen! Hulst staat bol van de evenementen. Van muziekfestival tot beiaardconcert. Van expositie tot speurtocht en van torenbeklimming tot excursie. Bezoek ook eens het museum voor een verrassende duik in de Hulster geschiedenis en een kennismaking met Reynaert de Vos. Onze jonge bezoekers worden opgewacht door de Pagadders, die door heel de stad verspreid de Vesting bewaken.

Maar hou je van rust, ook dan kun je in Hulst je hart ophalen. Een goed humeur krijg je door een fietstocht langs de bloemen- en gewassen-velden of een wandeling door het verdronken land van Saeftinghe. Het uitgebreide polderlandschap en de 31 kilometer lange Scheldekust lenen zich uitstekend voor rust en inspiratie.

#inulst

www.inulst.nl

VOGELS VAN HET FORT

Sinds ze hun militaire functie verloren, zijn forten uitgegroeid tot *ware hotspots* van de natuur. Op een klein gebied barst het werkelijk van het leven. Dat is te danken aan de rust die er heerst. Ook de *gevarieerde omstandigheden* spelen een grote rol.

Zo zijn er hoogteverschillen, zonnige en schaduwrijke walkanten, ondiep én *schoon water*, heggen en oude bomen. Op de onbemeste grond vind je een keur aan wilde bloemen. Die trekken insecten en vlinders aan. Daar komen weer vogels op af. Die vinden op de fortterreinen bovendien *beschutting*, nestgelegenheid en slaapplekken.

DE BOSUIL (STRIX ALUCO)

De kans dat je overdag een bosuil ziet, is klein. Hij houdt zich dan schuil, tegen een boomstam aangedrukt. Maar 's nachts komt de bosuil tot leven. Met zijn gemauw en gekrijs zorgt hij voor een spookachtige sfeer. Hij wordt wel de Hitchcock van het vogelrijk genoemd. Op een fortterrein is hij dan ook helemaal in zijn element. Er is genoeg te eten. Op z'n menu staan zangvogels, muizen, kikkers, padden, kevers, regenwormen en af en toe verorbert hij ook een visje. Er staan vaak ook oude bomen met holtes, waarin hij z'n nest kan maken.

Lengte 40-42 cm, Spanwijdte 93-98 cm

Luister en kijk
naar de bosuil

Luister en kijk
naar de ijsvogel

Met zijn felblauwe veren en al even felle oranje buik denk je al gauw met een tropische vogel van doen te hebben. Maar de ijsvogel hoort echt bij het Nederlandse landschap. Je vindt hem langs de waterkant. Vanaf een overhangende tak speurt hij naar visjes. Ziet hij er één, dan duikt hij er als een speer op af. Maar dan moet het water wel helder zijn. En dat vindt hij in fortgrachten. In de steile oevers maakt hij nesttunnels van minstens een halve meter.

Lengte 17-19,5 cm, Spanwijdte 24-26 cm

DE IJSVOGEL

(ALCEDO ATTHIS)

Luister en kijk
naar de Grote
bonte specht

GROTE BONTE SPECHT (DENDROCOPOS MAJOR)

Hameren. Dat is wat de grote bonte specht graag doet. Hij doet dat om een gat voor een nest te maken. Maar er is meer. Met zijn geroffel laat hij rivalen weten dat ze niet te dicht bij moeten komen. Met zijn harde, scherpe snavel peutert hij insecten onder de boombast vandaan. Hij haalt er ook zaden mee uit dennenappels. Hij moet dus hebben van oude bomen. Die zijn er genoeg bij forten.

Lengte 23-26 cm, Spanwijdte 34-39 cm

TEST JE KENNIS OVER DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE

Doe
mee!

Nieuw in FORT!: een quiz. Aan de hand van
8 vragen kun je jouw kennis van de
Oude Hollandse Waterlinie testen. Je ziet
meteen wat de *goede antwoorden* zijn
en je krijgt er een toelichting bij.
Veel succes.

DE VRAAGEN

VRAAG 1

In welk jaar was het Rampjaar?

- ☐ A. 1662
- ☐ B. 1672
- ☐ C. 1682

VRAAG 2

Een gezegde vatte het Rampjaar in drie trefwoorden samen: radeloos, redeloos en reddeloos. Wie was wat?

- ☐ A. Het land, de regering, het volk
- ☐ B. Het volk, het land, de regering
- ☐ C. De regering, het volk, het land

VRAAG 4

Waarom werd het land tot kniehoogte onder water gezet? (meerdere antwoorden zijn goed)

- ☐ A. Dat is te diep voor wagens met kanonnen
- ☐ B. Dat is te diep voor wagens met paarden
- ☐ C. Dat is te ondiep voor boten
- ☐ D. Zo kan niemand verdrinken

VRAAG 3

Wat was ons ultieme wapen?

- ☐ A. Prins Willem III
- ☐ B. Sterke stadswallen
- ☐ C. Water
- ☐ D. Kanonnen

VRAAG 5

Welke uitspraak over de inundatie klopt niet?

- ☐ A. Boeren kwamen in opstand
- ☐ B. Sommige stadsbesturen weigerden mee te werken
- ☐ C. Soldaten die de inundatie in werking moesten stellen, werden omgekocht
- ☐ D. Boeren kregen in 1672 een vergoeding via de Inundatie-wet

VRAAG 6

Toen het winter werd, bevroor de waterlinie. Welke uitspraak is onjuist? (meerdere antwoorden zijn goed)

- ☐ A. De Fransen kregen het koud en staakten de strijd
- ☐ B. De Hollanders gingen schaatsen
- ☐ C. De waterlinie was opeens waardeloos
- ☐ D. De Fransen staken het ijs over
- ☐ E. Het ging snel weer dooien
- ☐ F. Boos en gefrustreerd trokken de Fransen zich terug

VRAAG 7

Hoeveel vestingsteden kende de Oude Hollandse Waterlinie?

- ☐ A. 7
- ☐ B. 9
- ☐ C. 11
- ☐ D. 13

VRAAG 8

Waarom bouwden remonstranten in 1636 een schuilkerk in Zwammerdam?

- ☐ A. Om een plek te hebben voor mensen die op de vlucht waren
- ☐ B. Ze wilden pottenkijkers op afstand houden
- ☐ C. Hun geloof was verboden
- ☐ D. Er waren onvoldoende gelovigen om een grote kerk te kunnen bouwen

Toen het winter werd, bevroor de waterlinie

D e M e r w e .

DE ANTWOORDEN

1. ANTWOORD B

1672 wordt het Rampjaar genoemd, omdat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden van verschillende kanten werd aangevallen. Door de oorlog kwam er een vluchtelingenstroom op gang uit het bezette gebied: de wegen werden overspoeld met koetsen, wagens, handkarren en lieden met hun huisraad op de rug. Naarmate de maanden verstreken, verspreidden honger en ziektes zich door de steden. De strijd duurde bijna anderhalf jaar en had grote economische en politieke gevolgen.

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden van werd vanaf verschillende kanten aangevallen

2. ANTWOORD C

In 1672 raakte de Republiek met vier landen tegelijk in oorlog: met Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen. De regering wist niet wat ze moest doen, ze was **radeloos**. Het volk werd **redeloos** (zonder verstand) door de groeiende armoede. Het land leek **reddeloos** verloren.

3. ANTWOORD C

Nadat de Franse koning Lodewijk XIV de stad Utrecht had ingenomen, wachtte hij daar op de overgave van de Republiek. Tevergeefs, zo bleek, want de Hollanders zetten in allerijl **een groot gebied ten westen van Utrecht onder water**. De provisorische inundatie was net op tijd klaar en voorkwam dat de Fransen Amsterdam en Den Haag bezetten. Wel veroverden ze nog de vestingsteden Woerden en Oudewater, aan de oostgrens van het inundatiegebied. Een poging om Gorinchem in te nemen, mislukte.

4. ANTWOORD A, B, C

Het was niet voor het eerst dat de Hollanders water inzetten in de strijd tegen een vijand. Ze deden het ook al in de Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje tijdens de belegeringen van Alkmaar (1573) en Leiden (1574). Het idee is simpel: door dertig tot vijftig centimeter water in een polder te zetten, worden **alle sloten en riviertjes onzichtbaar**. En aangezien de meeste 17de-eeuwers niet konden zwemmen, werden die watergangen ineens levensgevaarlijke 'valkuilen'. Een onverwachte onder-

dompeling in een sloot betekende altijd paniek en vaak de verdrinkingsdood voor man en paard. En door de geringe diepte was het gebied ook **niet toegankelijk** voor grote vaartuigen. De eigen troepen konden zich verplaatsen over **enkele hoger gelegen wegen of dijken** (de zogeheten accessen). Door alleen de accessen en de inlaatpunten voor het water te verdedigen, kon het Hollandse leger met een relatief kleine hoeveelheid militairen een groot gebied verdedigen.

5. ANTWOORD D

De omvangrijke inundatie van 1672, waarbij ook zeewater de polders instroomde, veroorzaakte **veel ellende voor de boeren**. Sommigen kwamen in verzet. Ze herstelden doorgestoken dijken en zetten sluizen weer dicht. Het kwam ook voor dat soldaten die de inundatie in werking moesten zetten, werden omgekocht. Sommige stadsbesturen voelden zich onder druk gezet door woedende inwoners. Daarom weigerden Gouda, Gorinchem en Schoonhoven aanvankelijk om mee

te werken aan de inundaties. Ook Nieuwpoort, waar een belangrijke inundatiesluis was gelegen, kreeg te maken met opstandige boeren. Nadat prins Willem III op tegenwerking de doodstraf uitvaardigde en burgerlijke ongehoorzaamheid van boeren met brutaal geweld de kop werd ingedrukt, verstomden de protesten. Nog steeds zijn in Nieuwpoort de gevolgen zichtbaar van deze tumultueuze periode. Om te voorkomen dat boeren en burgers ooit weer

bij de sluis konden komen, werd deze in 1679 extra beschermd door er een gemetselde duiker over te plaatsen. Op de duiker werd een nieuw stadhuis gebouwd. Niemand, behalve bevoegd personeel, kon daardoor nog bij de sluis komen. In 1896 werd pas de Inundatiewet aangenomen, waarin werd bepaald dat boeren een schadevergoeding kregen als hun land in tijden van oorlogsdreiging onder water gezet moest worden. Deze wet is nog steeds van kracht.

6. ANTWOORD A

Toen het ging vriezen eind december 1672, zagen de Fransen hun kans schoon. De inundatiezee was een grote ijsvlakte geworden. De Franse maarschalk François Luxembourg, die met zijn leger in Woerden was gestationeerd, besloot in de avond van 27 december de aanval in te zetten door met 8.000 soldaten, inclusief cavalerie (militairen te paard), over het ijs in de richting van Alphen aan den Rijn op te trekken. Van daaruit zouden Leiden en Den Haag ingenomen kunnen worden. Door over het ijs te gaan omzeilde Luxembourg de Hollandse verdedigingswerken die op de oeverwal van de Oude Rijn (één van de hoger gelegen accessen) waren opgeworpen. Aanvankelijk liep de opmars voorspoedig, maar toen de Fransen op de ijsvlakte in de richting van de Meijedijk liepen – de Meijedijk was de westgrens van het inundatiegebied – steeg de temperatuur plotseling en werd **het ijs met elke stap onbetrouwbaarder**. Luxembourg stuurde de cavalerie terug naar Woerden en ging alleen met zijn soldaten verder. De dooi zette echter door en steeds meer soldaten zakten door het ijs. Eenmaal op de Meijedijk aangekomen beseftte de maarschalk dat zijn aanval was mislukt en besloot hij om via de oevers van de Oude Rijn naar Woerden terug te keren. Tijdens hun terugtocht gingen de Fransen zich te buiten aan plunderingen, verkrachtingen en moorden. In Zwammerdam en Bodegraven vielen slachtoffers. Omdat de Staatse soldaten in paniek hun schansen hadden verlaten, bereikten de Fransen vrij eenvoudig weer de veilige kant van de waterlinie.

*Tijdens hun
terugtocht gingen de
Fransen zich te buiten
aan plunderingen,
verkrachtingen en
moorden*

7. ANTWOORD C

De vestingsteden zijn de meest herkenbare onderdelen van de Oude Hollandse Waterlinie, die in 1672 langs de provinciegrens van het gewest Holland liep. Het gewest was een stuk groter dan de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland. **9 vestingsteden** maakten in die tijd deel uit van de waterlinie, te beginnen bij Muiden (met het Muider slot) aan de kust van de voormalige Zuiderzee. Afzakkend naar het zuiden volgen Weesp, Naarden, Schoonhoven, Nieuwpoort, Gorinchem, Woudrichem (met het nabijgelegen slot Loevestein), Heusden en Geertruidenberg. Na 1730 werden Woerden en Oudewater eraan toegevoegd. Al deze stadjes – het zijn dus geen dorpen – beschikten over een heuse militaire vesting: een brede gracht met bastions (bolwerken) en aarden wallen om een stedelijke kern heen. De best bewaard gebleven vestingsteden zijn Nieuwpoort en Gorinchem.

8. ANTWOORD A

Schuilkerken dateren uit de Reformatie, toen calvinisten de dienst uit gingen maken en niet alleen het katholicisme verboden, maar ook 'afwijkende' protestantse stromingen van lutheranen, remonstranten en doopsgezinden. **Om hun geloof toch te kunnen belijden, maakten ze schuilkerken** (in huizen en pakhuizen) of schuurkerken. Hoewel ze waren verboden, werden schuilkerken over het algemeen gedoogd. De schuilkerk in Zwammerdam was een remonstrantse kerk, gebouwd in 1636. Tijdens hun terugtocht in 1672 staken de

Franse troepen deze schuilkerk in brand. De muren bleven grotendeels overeind. In de jaren erna is de schade hersteld. Daarbij is met name het interieur, houtwerk en dak gerepareerd. Het herstel was in 1676 klaar. Op enkele ramen is nog altijd de roet-aanslag te zien van de brand uit 1672. Bij de kerk staat sinds kort een herdenkingsmonument: een feniks gemaakt door een boomstamkunstenaar. Het symboliseert dat Zwammerdam en Bodegraven uit de as herrezen na 1672.

VERBORGEN SCHATTEN VAN DE LINIE

Nu je zoveel weet over de Oude Hollandse Waterlinie is het natuurlijk tijd om eropuit te gaan. Waar vond de strijd in 1672 plaats, hoe werkte de linie in het polderland, waarom hebben vestingen die kenmerkende stervorm?

Je komt het te weten als je meegaat met één van de Poldersafari's, die de Stadsboerderij Vredebest in Nieuwpoort aanbiedt. Een deskundige ranger neemt je in een bus (voor 6 personen) mee en vertelt onderweg boeiende verhalen over de geschiedenis van de polders Alblasterwaard en Vijfherenlanden, gelegen in het zuidelijke

deel van de Oude Hollandse Waterlinie. Twee van de vier safari's gaan specifiek over de liniegeschiedenis. Ga je mee met de Waterliniesafari, dan rijd je van Nieuwpoort tot Leerdam de route die de Franse troepen aflegden in 1672, over dijken en langs rivieren. De Historiesafari brengt je naar Gorinchem. Daar zie je waarom de Fransen zich

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTO: ANNEMIKE VAN AS-DE LANGE

VOOR MEER INFO
Scan de QR-code

stukliepen op de goed bewaarde vestingwallen. Onderweg vertelt de ranger over de molens, polders en boerderijen. De routes duren 2,5 tot 3 uur. De kosten bedragen 39,50 euro per persoon (minimaal 5 betalende gasten). Voor 17,50 euro extra krijg je onderweg een luxe picknick. Ga meer info en reserveringen naar poldersafari.nl

*Volg de
Fransen van
Nieuwpoort
tot Leerdam*

TOEN Woerden ROMEINS WAS

Een parkeergarage als uitstapje? Jazeker! Waar je nu de auto parkeert in Woerden, bevond zich vroeger namelijk een Romeins fort. De garage is omgetoverd tot drive-in museum. En er is meer in Woerden dat herinnert aan de Romeinen.

Zo'n 2000 jaar geleden vestigden de Romeinen zich op ons grondgebied. De meest noordelijke grens van het Romeinse Rijk, Limes genoemd, liep langs de Rijn, dwars door Nederland. In Woerden verrees een groot legerkamp. De funderingen liggen onder het Kerkplein, naast de parkeergarage.

BIJZONDER PARKEREN

De Latijnse naam voor zo'n Romeinse nederzetting is castellum, vandaar de naam Castellumgarage. Ook als je geen auto hebt, kun je de parkeergarage gewoon inlopen. Wat je aantreft? Levensgrote schilderijen, overblijfselen van het legerkamp en enkele archeologische vondsten. Bij de lift op de tweede verdieping zijn de resten van een Romeins schip, de Woerden 7, tentoongesteld.

ROMEINSE SCHATTEN

Bovengronds kun je het Stadsmuseum bezoeken, waar je op de zolder van een historisch pand veel te weten komt over de stad. Je treft er niet alleen Romeinse schatten aan, maar ook lokale kunst. Nog steeds in de ban van de Romeinen? Doe dan de Puzzeltocht Romeinen door de binnenstad van Woerden en ontdek alles over de aanwezigheid van dit oude volk. Geschikt voor jong en oud.

beleefwoerden.com/limes

TEKST: SIETSKJE DE VET, FOTO: T. DE GRAAF, BERTEL KOLTHOF

Wat hebben vestingen als Enkhuizen en Muiden met elkaar gemeen? Juist, ze liggen aan de voormalige Zuiderzee. Dat had voor- en nadelen: welvaart én overstromingen. Kom zelf kijken en laat je verrassen.

VESTINGSTADJES AAN DE ZUIDERZEE

TEKST: SIETSKES DE VET, FOTO'S: DEPOSITPHOTO, KOOS DOL, GERKE VAN DE HOEF, MARTIN VAN LOKVEN, TOM LOHAN, TOERISME GOOI & VECHT E.A.

Wonen aan het open water

van de Zuiderzee was vroeger niet gemakkelijk. Overstromingen waren aan de orde van de dag. Maar de zee bracht ook voorspoed en rijkdom. Bovendien verrezen er door de strategische ligging flink wat vestingsteden die ons land konden beschermen tegen de vijand.

VOC EN VIS

Veel vestingsteden aan de Zuiderzee dankten hun bloei aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), opgericht in 1602. Onze schepen voeren via de Zuiderzee naar Azië om daar linnen, wol en wijn te verkopen. Op de terugweg namen ze kruiden, rijst, koffie en thee uit de Oost mee naar huis. De handel was twee eeuwen lang een groot succes.

Ook de vangst van haring, ansjovis, bot en baars op de zee voor de deur bracht welvaart. Totdat de visserij aan zijn eigen succes – overbevissing – ten onder ging. De bewoners vielen terug in armoede, terwijl ze uitkeken op prachtige pakhuizen, sierlijke gevels en poorten.

AFSLUITDIJK

Met de komst van de Afsluitdijk in 1932 veranderde de woeste Zuiderzee in een rustiger IJsselmeer. Het gevaar van overstromingen was geweken. Er volgden inpolderingen: Wieringermeer, Noordoostpolder en Flevoland. Zout water werd zoet. De bruine vloot van voormalige vrachtschepen veranderde in een toeristische attractie. Maar de vestingstadjes bleven bestaan, tot op de dag van vandaag.

BOLWERK MUIDEN

Muiden is een piepklein vestingstadje waar veel valt te beleven. Bezoek het Muiderslot, Fort H of pak het veer naar Forteiland Pampus. Sla het terras van schipperscafé Ome Ko niet over. Met een bitterbal in de hand kijk je vol leedvermaak uit op de chaotische taferelen in de sluis.

Nu wordt de Grote Zeesluis vooral gebruikt door de pleziervaart, maar dat was vroeger wel anders. De sluis uit 1673, onderdeel van de Hollandse Waterlinies, kon het achterliggende land bij een dreigende oorlog onder water zetten. Zo bleef de vijand op veilige afstand.

TOL

Maar de geschiedenis gaat verder terug. Muiden is een van de alleroudste Zuiderzeestadjes. Graaf Floris V kreeg het er in 1281 voor het zeggen. Daar waar de Vecht in zee uitmondde, bouwde hij het Muiderslot. Vanaf

die strategische plek kon hij tol heffen op alle voorbijvarende schepen.

VEILIGE VESTING

In de 15de eeuw kreeg Muiden zijn eerste vestingwerken. Vóór die tijd stelde de omwalling weinig voor; het Muiderslot zorgde immers voor de verdediging. Maar toen het stadje deel uitmaakte van de Hollandse Waterlinies, ging het snel: wallen werden opgehoogd, er kwamen een kazerne, sluis en fort. Muiden was een bolwerk waar niemand meer omheen kon.

ontdekgooisemeren.nl/nl/muiden

BEDRIJVIG MEDEMBLIK

Wist je dat Medemblik de oudste stad van West-Friesland is? Tijdens de VOC-tijd was het er een komen en gaan van schepen. Tegenwoordig is het vooral de pleziervaart die aan- en afmeert. Maar Medemblik biedt méér: groene singels, een stoomtram en een kasteel.

Graaf Floris V verleende Medemblik stadsrechten in 1289. Dankzij de gunstige ligging ontstond een belangrijke vesting met wallen, grachten en poorten. In de VOC-tijd zorgde een bloeiende handel voor grote bedrijvigheid met zeilmakerijen, scheepswerven en touwslagerijen. Tegenwoordig sieren koopmanswoningen en pakhuizen nog altijd het centrum.

KASTEEL

Veel verdedigingswerken zijn verdwenen, maar Kasteel Radboud staat nog fier overeind. Eind 13de eeuw liet graaf Floris V de burcht bouwen op een strategische plek,

aan drie kanten omringd door de Zuiderzee. Nu vind je er een museum met audiotours, tentoonstellingen en een middeleeuwse kruidentuin.

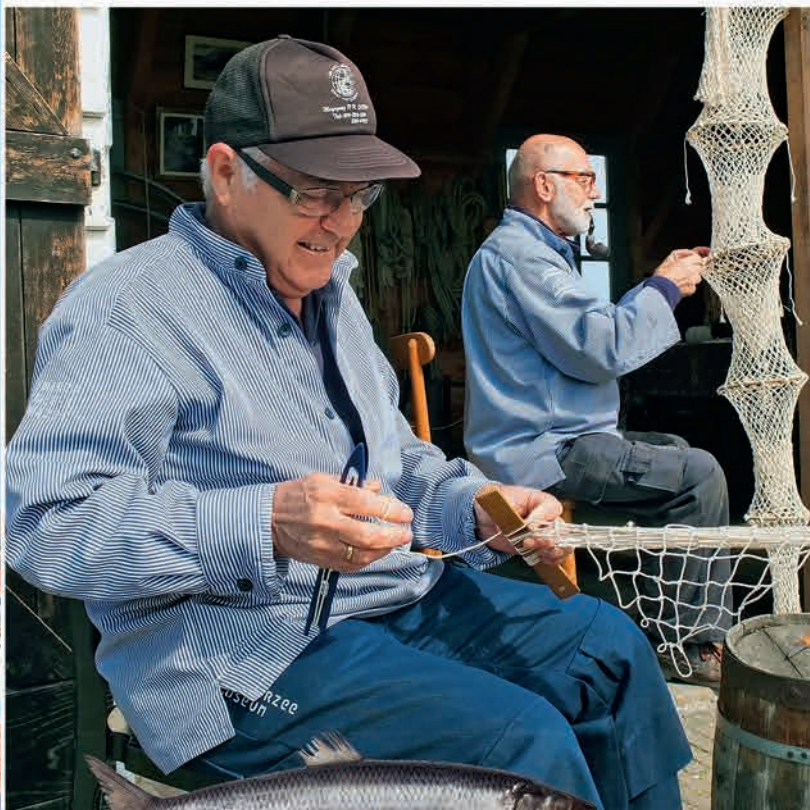
DOEN

Ook in de stad zelf is van alles te doen. Er zijn grote en kleine musea, voor zowel jong als oud. Wandel over stille klinkerstraatjes, door steegjes en bezoek de havens die 's zomers vol liggen met schepen. Of maak een ritje met de stoomtram naar Hoorn; ook leuk voor kinderen.

visitmedemblik.nl

HARINGSTAD ENKHUIZEN

Enkhuizen is vooral bekend als havenstad. Maar vroeger was het ook een vestingstad. Wallen en torens beschermden de bewoners tegen aanvallen van buitenaf. Kom eens langs en laat je imponeren door de vestingwerken.

Tussen 1400 en 1600 kreeg Enkhuizen wallen, grachten, poorten en torens. Veel bleef bewaard. Zo kun je boven op de wal een slingerend pad volgen, terwijl je uitkijkt over de gracht. Ook de prachtige Koepoort of Westervoort is er nog steeds, evenals twee oude waterpoorten. Stel je eens voor, vroeger waren de poorten de enige toegangen tot de stad.

DROMMEDARIS

De Drommedaris, de verdedigingstoren uit 1540, staat er ook nog ongeschonden bij. Destijds was de toren half zo hoog, pas later is hij opgehoogd. De Drommedaris waakte

over de Oude Haven, maar fungeerde ook als gevangenis, opslagplaats voor buskruit en jeugdherberg. Nu is het een cultureel centrum en bioscoop.

HARINGEN

Maar liefst 361 rijksmonumenten herinneren aan de VOC-tijd en de succesvolle haringvisserij. Niet voor niets staan op het stadswapen drie haringen afgebeeld. Je ziet ze op de gevel van het stadhuis én op de Koepoort, helemaal bovenin.

Meer weten over het leven rond de Zuiderzee? Ga dan naar het Zuiderzeemuseum.

visitenkhuizen.nl

KAASSTAD EDAM

Wie Edam zegt, zegt kaas. De bekende Edammer kaas bestaat al sinds de 14de eeuw. Het vestingstadje zelf is nóg ouder. Slenter door monumentale straatjes, beklim de wallen en bewonder het fort, prachtig gelegen aan het Markermeer.

Edam ontstond aan de Zuiderzee, bij een 'dam aan het riviertje de Ee'. De goederen werden er overgeladen én je moest er tol betalen. In 1357 kreeg Edam stadsrechten en dankzij een nieuwe vaarverbinding naar zee volgden gouden tijden voor de visserij, scheepsbouw en kaashandel.

OUDE WALLEN

Bijna twee eeuwen duurde het totdat de vestingwerken klaar waren. Toen de hertog van Gelre met zijn troepen op Marken arriveerde, werd het menens: in allerijl werd de aarden wal vervangen door stevige stenen. Wandel je nu door Edam, dan zie je dat de contouren

van de oude wal er nog net zo bij liggen als toen. Even buiten de stad tref je de Zeesluis en Fort bij Edam aan, beide onderdeel van de Stelling van Amsterdam.

KAAS

Terug naar het oude centrum en de kaas. De Edammer kaas werd beroemd omdat het kleine, bolle kaasje zo lekker zacht en nootachtig smaakt. Proef en koop hem 's zomers op de kaasmarkt (elke woensdag). Op de kaaswaag kun je zien hoe je kaas maakt. laagholland.com/edam

Dit jaar vieren we dat Jan Adriaanszoon Leeghwater 450 jaar geleden werd geboren. Hij verwierf naam en faam met het droogleggen van de Beemster (1612), dat nu Unesco Werelderfgoed is.

Mede dankzij hem veranderde het woeste water in vruchtbare landbouwgrond. En dat vier meter onder zeeniveau. Er ontstond een strak patroon van rechte wegen en sloten, omringd door een stevige dijk met ringvaart. Leeghwater was belangrijk bij het droogmalen van enkele meren en daarom is er zelfs een regio naar hem vernoemd: het Land van Leeghwater. Onder leiding van de timmermanszoon uit De Rijp zijn ook Heerhugowaard, Purmer, Starnmeer en De Wormer drooggelegd.

FEEST!

450 jaar, dat is reden voor een feestje. Tal van activiteiten staan dit jaar op het programma. Laat

LEEHWATER450

Bekijk het programma van het jubileumjaar Leeghwater 450.

je verrassen en ga naar De Rijp, het geboortedorp van Leeghwater. Prachtige grachten en monumentale gevels herinneren aan welvarende tijden. Bewonder de overgebleven molens van de Schermer. Of bezoek tentoonstelling 'Het geheim van de Beemster molens', die juist de verdwenen molens tot leven roept. Kun je niet kiezen, fiets dan de Leeghwaterroute die alle highlights aaneenrijgt: poldermolens, stolpboerderijen, forten en musea.

leeghwater450.nl

450 JAAR *Leeghwater*

UNESCO WERELDERFGOED 2025/2026

Hollandse Waterlinies

MOESTUINEN
*op historische
plekken*

PONTJE MÉÉR
*4 fietstochten
door fortenland*

OP AVONTUUR
met kinderen

DRAAI OM
EN LEES ALLES OVER
FORTEN, BUNKERS
EN VESTINGEN

Welkom!
OP ONZE FORTEN

NATUURPARADIJS RIJNAUWEN + POLDERPIRAMIDE + LAATSTE SCHUILPLAATS + HOE WERKT DE LINIE?

Hoe verzekert je de
verdedigingslijnen
van vroeger?

Forten, kazematten en bunkers legden het fundament van Nederland zoals wij dat nu kennen. Het waren ankerpunten in de verdedigingslijnen tegen onze vijanden. Tegenwoordig zijn het publiek toegankelijke rustpunten met een vaak educatieve en recreatieve functie. Plaatsen om je in te beelden hoe het leven ooit was of om te reflecteren op je eigen strijd in het heden. Om dit robuuste erfgoed te behouden voor de toekomst, heeft Donatus een unieke fortenverzekering ontwikkeld. Met specialistische bouwkundige en verzekeringstechnische kennis inventariseren, taxeren en verzekeren wij deze robuuste monumenten zorgvuldig. Zodat iedereen kan blijven genieten van hun standvastigheid.

donatus

verzekert kerken en monumenten

Kennis maken met Donatus? Bekijk www.donatus.nl of bel 073-5221700.

GA OP PAD IN DE HOLLANDSE WATERLINIES

Welkom bij deze nieuwe editie van de Hollandse Waterlinies, als onderdeel van FORT!. Je vindt hierin weer veel achtergrondinformatie en leuke tips om de Hollandse Waterlinies te ontdekken. Pak de fiets of trek de wandelschoenen aan en verken een van de pontjesroutes. Wist je dat er wel 10 pontjes zijn in de Waterlinies? Dat is niet voor niets, want water maakt de Waterlinies uniek. Lees alles over hoe dit ingenieuze systeem van sluisen, dijken, kanalen en gemalen werkte en vaak nog steeds werkt.

Lees waar het water vandaan kwam en waarom de boeren daar niet altijd blij mee waren. En hoe ging dat inunderen nu precies in zijn werk? Bekijk via de QR-code het filmpje waarin het allemaal uitgelegd wordt. Er zijn nog meer verhalen, dus blader snel verder en ga al lezend op pad in Unesco Werelderfgoed Hollandse Waterlinies.

IN DIT NUMMER

- 4 De moestuin op Vredersijk**
krijgt een nieuwe toekomst
- 9 'Ik koester de stilte'**
Diet Vos, Fort Maarsseveen
- 10 Natuur floreert op Rijnauwen**
dankzij rust en afwisseling
- 13 'Bouwers heel vooruitstrevend'**
John van Loon, Fort van Hoofddorp
- 14 Varen naar de overkant**
4 pontjesroutes
- 18 De huiskamersfeer**
van Drechtfort
- 22 Laatste vluchtplaats voor koning**
Extra linie voor Amsterdam
- 24 Piramides in de polder**
Schuilplaatsen voor soldaten
- 26 Waterlinies aan het werk**
om het rijke westen te beschermen
- 28 Spelenderwijs**
forten ontdekken
- 30 Het Geheim van de Linies**
Speciaal lesproject basisonderwijs

MOES TUINEN

met historische wortels

Op veel *forten* vind je tegenwoordig een moestuin.

Niet vreemd, want ook vroeger was een moestuin handig om de bewoners of militairen van *voedsel* te voorzien. Sommige moestuinen liggen zelfs nog op de historische plek.

Het huidige landgoed

Vrederijk in Loenen aan de Vecht omvatte oorspronkelijk stukken grond van verschillende buitenplaatsen. Na verschillende bestemmingen en eigenaren bestond het terrein eind vorige eeuw voornamelijk uit een verwaarloosd houtkapbos en maisakkers.

De huidige eigenaren, de familie Groenink, wilden het gebied als één landgoed onder de naam Vrederijk weer in oude glorie herstellen. Vanaf 2003 knapten ze het bos en het weiland op en legden ze een nieuw natuurge-

bied aan. Ook herstelden ze de vijver en de oude zichtlijnen, waarbij de oude bomen zoveel mogelijk zijn behouden.

Een deel van het landgoed is nu een openbaar wandelpark waar je drie groepsschuilplaatsen en de fundering van een geschutskoepel kunt vinden, die voor de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd als deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

VOLKSTUINTJES

Verderop op het terrein, achter het vroegere buiten Bijdorp, lag een buxus- en bloemen-

TEKST: LOETHE OUTHUIS, FOTO'S: DEPOSITPHOTO, MAARTEN VAN HAAFF, LOETHE OUTHUIS, SERGE SCHOEMAKER, TITIA DE ZEEUW, E.A.

kwekerij met kleine volkstuintjes. Op oude kaarten kun je zien dat er al in de 18de eeuw groenten en fruit op deze plek werden gekweekt. Daarom is dat deel van het landgoed omgevormd tot één grote moestuin van zo'n 1.000 vierkante meter, met glazen kassen, een schapenwei en een kleine boomgaard met fruitbomen.

Een groep van pakweg tien vrijwilligers onder leiding van Gerjanne bewerkt de moestuin. Samen met haar man Gijsbert, die als tuinman de rest van het terrein onderhoudt, wonen zij in de tuinmanswoning op het landgoed. "Voor ik hier kwam, zo'n drie jaar geleden, had ik nauwelijks ervaring met moestuinen", bekent Gerjanne. "Maar al doende leer je. En een aantal van de vrijwilligers heeft wél moestuinkennis. Daar leer ik ook weer van en zo ontdekken we samen wat wel en niet werkt. We hebben er enorm veel plezier in. Het is heerlijk om lekker buiten bezig te zijn en allerlei verschillende groenten uit te proberen."

KEUKENBRIGADE

In de moestuin staan ook bloemen als dahlia's, korenbloemen, Oostindische kers en klaverzuring. Die lokken bestuivende insecten, maar zijn ook eetbaar. Een deel van deze bloemen gaat naar de keuken van restaurant *Het Amsterdammertje* in Loenen. Chefkok André Gerrits en zijn keukenbrigade gebruiken ze om borden mee op te maken.

De groenten gaan naar de vrijwilligers of worden verkocht in de Landgoedwinkel. Daar kun je ook honing van het landgoed kopen, evenals zaailingen, jonge groenteplantjes, die over zijn. Gerjanne: "We telen veel verschillende groenten, vruchten en kruiden. Bekende soorten, zoals bietjes, bonen, courgettes, peterselie, prei, pompoenen, wortels en uien. En ook bramen, frambozen en pruimen. In de kas doen aubergines, basilicum, komkommers, paprika's en kerstomaatjes het heel goed. Maar we experimenteren ook met bijvoorbeeld asperges, meerjarige broccoli, knoflook, rammenas, winterpostelein en zelfs kousenband. Het is geweldig als dat lukt."

EIGEN SCHAPEN

Gerjanne en haar moestuinteam werken strikt biologisch en zoveel mogelijk handmatig. "Vorig jaar hadden we te kampen met ontzettend veel slakken, het was verschrikkelijk. We hebben heel veel met de hand weg geraapt." In de tuin staan compostbakken voor het groenafval en de padjes zijn van zelf gesnipperd hout. "We hebben

ook eigen schapen en hun mest gebruiken we in de moestuin", vertelt Gerjanne. "Als het nodig is, halen we koemest uit de buurt."

Dit seizoen wil Gerjanne experimenteren met zogenoemde permacultuur. "De verschillende groenten staan dan niet meer in aparte rijen, maar juist door elkaar, zodat ze minder snel wor-

den aangetast als er een ziekte of insectenplaag in de tuin is."

De moestuin is alleen op Open Monumentendag voor iedereen toegankelijk. "Maar we kunnen heel goed wat nieuwe vrijwilligers gebruiken", zegt Gerjanne lachend. "En de Landgoedwinkel is in het seizoen elke maandagmorgen open, check de website."

vrederijk.nl

'Het is heerlijk om buiten bezig te zijn en van alles uit te proberen'

Vrijwilligers bewerken de moestuin

Groepsschuilplaats op het landgoed

Meer moestuinen

DUURZAME GROENTEN

Natuurlijk is er een moestuin op het duurzame foreiland Pampus. Daar kweken vrijwilligers 'vergeten groenten': biet, bonen, pastinaak, palmkool, radijs en rammenas bijvoorbeeld, maar ook kerstomaatjes, prei, koolsoorten en kruiden als munt en tijm. De oogst gaat naar fortrestaurant Paviljoen. Chefkok Diane Beekhuizen maakt een deel van de groenten in. Die verwerkt ze onder meer in het 'broodje moes-tuin'. Een aanrader.

pampus.nl

MOESTUIN IN DE STARTBLOKKEN

De moestuin op Fort De Gagel in Utrecht bestaat nu nog uit drie flinke bakken. Maar tomaatjes, komkommer en vooral peterselie gedijen er zo goed, dat de enthousiaste fortmedewerkers dit jaar beginnen met een echte moestuin in de volle grond. Het fort-restaurant verwerkt de peterselie al in de kroketten en bitterballen. Daar serveren ze ook gagelbier, gebrouwen met de wilde gagel die rond het fort groeit.

fortdegagel.nl

WILDE GROENTE

Op het dak van Fort van Hoofddorp is een grote tuin aangelegd met vooral wilde planten. Maar er zijn ook een boomgaardje, kruidentuin en moestuin. Vorig jaar konden er al frambozen, komkommers, kruisbessen, peulen, pompoenen, bieten, sla, knoflook, kruiden en kersen worden geoogst. De tuinen zijn toegankelijk, maar je kunt er ook heerlijk zitten aan een picknicktafel.

fortvanhoofddorp.nl

MUSEUM-MOESTUIN

In de 17de eeuw liet de bekende schrijver P.C. Hooft, toen eigenaar van het Muiderslot, prachtige tuinen aanleggen, waaronder een warmoeshof, zoals een groentetuin destijds werd genoemd. Daar groeiden ook groentesoorten als asperges, artisjokken en zelfs tropische vruchten, in die tijd een statussymbool. Tegenwoordig is de hele tuin in 17de-eeuwse glorie hersteld. De oorspronkelijke historische groenterassen zijn weer aangeplant en zo een deel van de museumcollectie geworden.

muiderslot.nl

'FORT GROEIT UIT
TOT BROEDPLAATS
VOOR KUNST EN
CULTUUR'

'HET IS EEN LEVENDIGE BOEL'

Diet Vos, vrijwilliger Fort Maarsseveen

"2,5 jaar geleden kwam ik voor het eerst op het fort en het virus kreeg me meteen te pakken. Ik woon er nog net niet, maar ben veel op het fort. We zijn nu met 16 fortwachters: de gastheren en -vrouwen. We hebben totaal verschillende achtergronden, maar allemaal dragen we het fort een warm hart toe. Door de vele activiteiten die we organiseren is het een ontmoetingsplek geworden. Fort Maarsseveen groeit uit tot een cultureel centrum met muziek, theater, ateliers, exposities en workshops. Het fort is ook de uitvalsbasis

van de Polderwachter, kunstenaar Marcel Blekendaal, die van hieruit wandelingen door de Bethunepolder leidt en lessen over de waterlinie geeft. Zelf zit ik in het kernteam, geef rondleidingen, coördineer het vrijwilligerswerk en ben betrokken bij de organisatie van veel activiteiten. Het is een levendige boel. Toch koester ik ook de momenten dat ik 's zomers in m'n eentje het pontje afstap en het terrein oploop. Het is dan helemaal stil, je hoort alleen de vogels. Dan voel je je even alleen op de wereld." fortmaarsseveen.nl

RIJKDOM NATUUR RIJNAUWEN NAUWKEURIG VASTGELEGD

‘WAT JE NIET KENT, KUN JE NIET BESCHERMEN’

Reeën, vossen, *dassen*. En ijsvogels, uilen en haviken, vleermuizen en ringslangen, slakken, libellen, sprinkhanen en (nacht)vlinders, ruim 250 soorten wilde bloemen, zoals *rietorchis* en duizendguldenkruid, (korst) mossen en talloze paddenstoelsoorten. Al deze dieren- en plantensoorten *leven* op en rond Fort bij Rijnauwen.

Fort bij Rijnauwen bij Bunnik is in 1870 gebouwd als grootste bouwwerk van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en staat tot in het buitenland bekend als ‘Natuurfort’ en ‘paddenstoelenparadijs’. Sinds 1975 beheert Staatsbosbeheer het fort, dat onderdeel is van het Natuur Netwerk Nederland. De unieke fortnatuur is onmisbaar voor de biodiversiteit in de regio. In en rond het fort leven bijvoorbeeld 186 dier- en plantensoorten die worden bedreigd in hun voortbestaan.

METEN IS WETEN

“We leggen elk jaar vast hoeveel soorten planten en dieren hier leven”, vertelt Cees de Jong, bioloog en voorzitter van Vrienden van Fort bij Rijnauwen. De vrienden ondersteunen Staatsbosbeheer bij de bescherming van de bijzondere fortnatuur en -cultuur. “In 2023 waren er al 1.243 soorten en we verwachten er nog meer te vinden. Meten is weten. Wat je niet kent, kun je ook niet beschermen. We werken samen met meer dan 10 professionele organisaties,

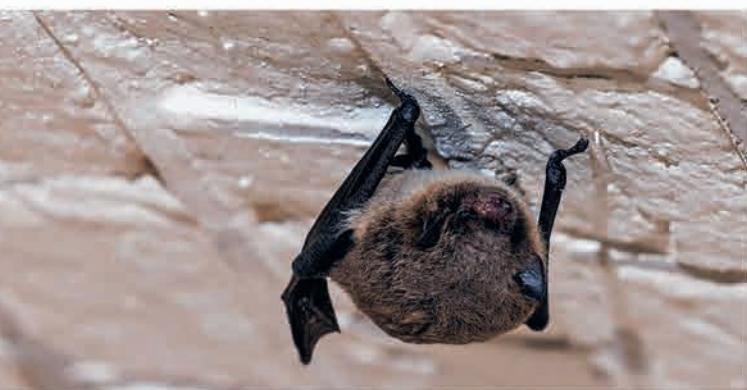

Cees de Jong, bioloog
en voorzitter van
Vrienden van
Fort bij Rijnauwen

zoals de Zoogdiervereniging en de Vlinderstichting. Naar aanleiding van de uitkomsten van de inventarisatie wordt bekeken of aanpassing van het natuurbeheer op het fort nodig is.”

CONSEQUENT MAAIEN

Dat Rijnauwen zo’n bijzondere planten- en dierenrijkdom kent, is volgen Cees te danken aan de jarenlange consequente manier van maaien. Aanvankelijk vanwege de veiligheid. Te veel hoog, dor gras was riskant in verband met het opgeslagen buskruit.

Geschubde inktzwam (boven)
en watervleermuis (onder)

Het fortland- schap kent veel leefge- biedjes, ideaal voor planten en dieren

Later werd het onderdeel van het natuurbeheer, want door frequent maaien verschaalt de bodem en krijgen meer wilde planten een kans.

"Verder zijn er inheemse bomen en struiken zoals eiken, kastanjes, wilgen, meidoorns en sleedoorns rond het fort aangeplant", aldus Cees, "zodat het voor een vijand lastiger te zien was én bovendien minder toegankelijk. Juist inheemse planten dragen bij aan de biodiversiteit. De graslanden, het bos, de struiken en de waterpartijen vormen nu een fantastisch leefgebied voor veel dieren. Zo trekken de reeën zich overdag terug in het bos en 's nachts grazen ze op de weiden rondom het fort."

VEEL VARIATIE

De ligging van het fort, bij de Kromme Rijn op een plek met

RONDLEIDINGEN EN EXPEDITIES

Ga eens kijken in dit bijzondere natuurfort. Onder begeleiding van een gids zijn er het hele jaar natuurexpedities op het fort. Andere rondleidingen zijn juist meer op de historie van het fort gericht. Ook worden er regelmatig cursussen door de Vrienden georganiseerd, zoals een vogelcursus of paddenstoelcursus.

Fort bij Rijnauwen,
Vossegatsedijk 3-5,
Bunnik.

Informatie:
staatsbosbeheer.nl

Vrienden van
Fort bij Rijnauwen:
fortbijrijnauwen.nl

Agenda:

verschillende grondsoorten, draagt ook bij aan de rijke natuur, net als de grachten, stenen gebouwen, betonnen kazematten en vestingwallen. De hoogteverschillen die daarvoor zijn ontstaan, zorgen ervoor dat er veel aparte leefgebiedjes (biotopen) in het fortlandschap zijn, die soms zonnig, soms beschaduwde, soms nat of juist droog, dan weer zanderig of kleiig zijn.

Variatie in leefgebieden trekt een variatie aan flora en fauna aan. Er overwinteren bijvoorbeeld diverse vleermuissoorten in het fort en ijsvogels nestelen in speciaal gebouwde ijsvogelwanden. "De rust in het gebied heeft ook een belangrijke rol gespeeld", zegt Cees. "Door de jarenlange afsluiting, tot 1975, gingen veel dieren en planten zich hier vestigen." Sinds de jaren '90 is het fort onder begeleiding van een gids beperkt toegankelijk voor het publiek.

NIET VEILIG

Nog steeds is de fortnatuur niet veilig. Het fort ligt ingesloten tussen snelwegen en erboven komt mogelijk een nieuwe aanvliegroute. De vermessing door stikstof vormt de grootste bedreiging. Hiervan profiteren bijvoorbeeld brandnetels, bramen en berenklauwen, die andere wilde planten wegconcurreren. Ook de kwaliteit van het grachtwater gaat achteruit. "Gelukkig blijft Staatsbosbeheer met de steun van Vrienden van Fort bij Rijnauwen dit geweldige stuk natuur beschermen", benadrukt Cees.

'HEFMECHANISME
VOOR KANONNEN
IS FASCINEREND'

'PRACHTIG BOUWWERK'

John van Loon, vrijwilliger Fort van Hoofddorp

"Als fotograaf ben ik 13 jaar geleden betrokken geraakt bij Fort van Hoofddorp. Ik kwam al op het fort, omdat ik lid was van de schietvereniging die er onderdak had. Hij staat bovendien bij mij om de hoek. In 2012 heb ik het fort gefotografeerd in de slechte staat waarin het toen was én de maquette van hoe het fort er na renovatie uit zou zien. Vervolgens ben ik allerlei klussen gaan doen, zoals het onderhoud van de buitenboel, hand- en spandiensten bij jazzoptredens en het fotograferen van de vleermuizen. Het fort is door de

renovatie erg mooi geworden. Er is door Els en Loek van de Kreke een tuin aangelegd naar de ideeën van Piet Oudolf, de bekende tuinarchitect. Daar is veel werk in gestoken. Hij ligt er nu schitterend bij. Wat me bij forten vooral fascineert is hoe vooruitstrevend de inzichten van de bouwers waren. Ik ben van huis uit technicus en kijk met bewondering naar de hefmechanismen die met beperkte middelen zijn gemaakt om kanonnen naar het dak te verplaatsen. Forten zijn toch prachtige bouwwerken." fortvanhoofddorp.nl

EEN PONTJE MÉÉR

Met een pontje een rivier *oversteken*, dat geeft je *wandel- en fietsroute* nét iets meer sjeu. Stap aan boord en laat je varen.

Zie het weidse water, voel de lichte deining van de golven. En dan ... sta je alweer aan de overkant. Pontjes lenen zich ook goed om van het ene naar het andere fort te hoppen. We hebben *vier pontjesroutes* én een aantal pontjes in de Hollandse Waterlinies voor je geselecteerd.

Ze staan *garant* voor een zomers dagje uit.

TEKST: SIETSKES DE VET, FOTO'S: JAN ADELAAR, ROGIER BOS, JESSICA DE KORTE, MARTIN VAN LOKVEN, JASJAVLECHT, E.A.

ONDER EN BOVEN DE LEK

Stap of trap deze zomer eens langs de Lek en laat je overzetten met de e-Liniepont. Dit gloednieuwe, elektrische pontje met zonnepanelen vaart in een driehoek tussen Fort Everdingen, Werk aan 't Spoel en Werk aan de Groeneweg. Alleen fietsers en wandelaars kunnen mee.

1 WATERWERKENROUTE

Pak de fiets en rijdt boven- en onderlangs de Lek tussen Nieuwegein, Culemborg en Vianen. De Waterwerkenroute (30 km) kent drie varianten en verschillende opstapplaatsen, wel zo handig. Fiets over slingerende dijken met uitzicht op de rivier, ga op zoek naar forten van de Hollandse Waterlinies en pauzeer op een van de vele terrassen die je onderweg tegenkomt. Je maakt gebruik van twee reguliere veerponten, maar natuurlijk kun je 's zomers ook even heen-en-weer over de Lek met de e-Liniepont.

2 RONDJE LINIEPONTJE

Wandelliefhebbers komen aan hun trekken met Rondje Liniepontje (10 km). Struin door de uiterwaarden vol bloeiende bloemen en grazende koeien. Verken de groepsschuilplaatsen en de loopgraven bij Werk aan de Groeneweg. Steek de Lek over met de e-Liniepont en geniet van een aangename pauze bij Werk aan het Spoel of bij Fort Everdingen. Let op: je kunt de route alleen lopen als de e-Liniepont vaart (in voorjaar en (na)zomer). Zie hier de dienstregeling: uiterwaarde.nl/pontjes/de-liniepont

WATERWERKENROUTE
Download deze fietsroute

BEEMSTER FORTENFIETSROUTE

Twee vliegen in één klap: al fietsend verken je de Stelling van Amsterdam én droogmakerij de Beemster. Beide staan op de Unesco Werelderfgoedlijst. Kers op de taart is Jan Hop, het veerpontje tussen Fort bij Spijkerboor en De Rijp.

3 VIJF FORTEN

Tijdens deze fietsroute (52 km) vanuit Purmerend ontdek je een onvervalst stukje Noord-Holland. Vanaf de Beemster-ringdijk kijk je uit over polders met uitgestrekte graslanden waar weidevogels graag neerstrijken. Je komt langs statige stolpboerderijen, schilderach-

tige dorpjes en vijf forten met nieuwe, uiteenlopende functies. Fort Benoorden Purmerend heeft munitie ingeruild voor flessen wijn. Fort Resort Beemster is omgetoverd tot luxe wellness-hotel. Alleen op Fort bij Spijkerboor is veel van vroeger bewaard gebleven, van kanon tot slaapvertrek van de soldaten.

JAN HOP

In De Rijp duik je terug in de tijd. Het prachtige raadhuis herinnert aan een welvarend vissersverleden. Fiets door naar Spijkerboor en steek met de pont 'Jan Hop' het Noordhollandsch Kanaal over. Dit fiets- en voetveer is genoemd naar de populaire veerman Jan Hop, die zijn klanten – veel kinderen – van 1911 tot 1946 in een roeiboot naar de overkant bracht. Saillant detail: Jan kon niet zwemmen. Gelukkig is zijn bootje nooit omgeslagen.

BEEMSTER-FORTEN-FIETSROUTE
Download deze fietsroute

BEZOEK OOK DE TENTOONSTELLING OP FORT PANNERDEN

FORT BIJ SPIJKERBOOR,
HET GROOTSTE FORT VAN
DE STELLING VAN AMSTERDAM

RONDJE PONTJE PANNERDEN

Tijdens deze afwisselende fietsroute steek je maar liefst drie rivieren over met een pontje: de Waal, het Pannerdensch Kanaal en de Rijn. Combineer je tocht met een bezoek aan Fort Pannerden en je dag kan niet meer stuk.

4 WATER

Kies voor deze route een zonnige, zomerse dag uit, want met Rondje Pontje Pannerden (36 km) draait alles om water. De route voert je langs de slingerende Linge en het grote meer van recreatiegebied De Bijland. Verken ook de plassen en moerassen van De Gelderse Poort, ontstaan doordat het rivierwater vrij kan in- en uitstromen. En dan hebben we het nog niet eens over de pontjes gehad. Check vooraf de vaartijden op kievitsveerdiensten.com en veerdienstdoornenburg.nl

RONDJE-PONTJE-
PANNERDEN
Download deze
fietsroute

Méér pontjes

In het gebied van de Hollandse Waterlinies zijn méér veer-
pontjes voor fietsers en
wandelaars. Een kleine
selectie, van noord naar zuid:

- Haarlem Schalkwijk – Cruquius (Ringvaart Haarlemmermeer)
- Nigtevecht – Nederhorst den Berg (Vecht)
- Nieuwer ter Aa – Breukelen (Amsterdam-Rijnkanaal)
- Fietsboot Vecht Nieuwer-sluis – Breukelen – Maarssen
- Gorinchem – Werkendam – Hardinxveld (Boven-Merwede)
- Woudrichem – Slot Loevestein – Fort Vuren (Waal)
- Lage Zwaluwe – Biesbosch (Amer)

Let op: veel pontjes varen alleen tijdens het seizoen. Voor een oversteek wordt een kleine bijdrage gevraagd. Alle vaartijden en betaal-mogelijkheden staan op veerponten.nl

'OP SLAG verliefd OP DE PLEK'

Er zijn voor mensen die even weg willen uit de waan van de dag. Dat is wat Marco van Bommel en Thamar Peper hun gasten bieden in hun restaurant Drechtfort.

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTO'S MARTIN VAN LORVEN

Een knus, sfeervol huiskamer-restaurant. Dat is de korte omschrijving die Marco van Bommel geeft van Restaurant Drechtfort, dat hij samen met zijn vrouw Thamar Peper runt. Het fort staat ten zuiden van Uithoorn, daar waar de Kromme Mijdrecht en de Amstel samen verder gaan richting Amsterdam. "Wij zijn er voor mensen die geen haast hebben", zegt Marco. "Mensen die de tijd nemen voor een lekker avondje uit, die even weg willen uit de waan van de dag. Wij willen ze een mooie avond bieden met goed eten. Want dat is waar horeca ooit voor bedacht is."

Heel bewust nemen ze afstand van de trend in de horeca. Marco: "Het draait vaak om innovatie, nieuwe concepten. Voor ons draait het om gasten ontvangen en ze blij maken. Gastvrijheid is het grootste goed."

Drechtfort

Behalve voor een diner kun je op Drechtfort terecht voor bruiloften, verjaardagsfeesten en vergaderingen.
Grevelingen 30 1423 DN Uithoorn
drechtfort.com

NIEUWE STEK

Marco en Thamar hebben beiden een geschiedenis in de horeca. Marco was 15 jaar kok en ging daarna in de verkoop van horeca-benodigdheden. Thamar had met haar familie een pannenkoekenrestaurant. Hoewel ze beiden goed waren in hun werk, kwam na verloop van tijd toch de twijfel: is dit nou wat we echt willen? "Thamar zag op een dag Fort aan de Drecht op Funda in business. We zijn er een paar keer langsgereken en waren op slag verliefd op de plek: dit is romantisch, idyllisch. We wisten meteen dat dit onze nieuwe stek moest worden."

Nu 2,5 jaar later is er ook de waardering voor de geschiedenis van het fort. "Je gaat je toch versneld verdiepen in de historie." De verliefdheid is er nog steeds. "In de winter is het romantisch en knus. In de zomer vind je hier rust, groen, bloeiende druiven. Alles klopt. Als je dat vergelijkt met een terras in het centrum van een stad..."

VERRASSINGSMENU

Bij hun rolverdeling zijn ze al net zo tegendraads als met hun bedrijfsfilosofie. "Toen we begonnen, stond ik in de keuken. Thamar deed de voorkant. Dat is de gebruikelijke rolverdeling. Maar al na 2 weken was duidelijk dat dat anders moest. Thamar is nu de chef, ik ben de gastheer. En natuurlijk steunen we elkaar." Hun aanpak werkt. Het is ze gelukt om op een locatie met weinig aanloop mensen naar Drechtfort te trekken. Dat zit 'm misschien ook wel in het avontuurlijke van een avondje dineren in hun restaurant. Gasten geven aan waar de kok rekening mee moet houden, zoals de wens om vegetarisch te eten, en krijgen dan vier tot zes gangen geserveerd. "Het enige dat je weet is dat de producten vers en aangepast aan het seizoen zijn", zegt Marco. "Dat slaat aan. We zitten nu bijna altijd vol. Dit voelt goed, hier gaan we mee door."

ONTDEK DE MOOISTE ROUTES LANGS DE HOLLANDSE WATERLINIES #JEBENTZOBUITEN

Tientallen
fiets-, wandel- en
vaarroutes in
provincie Utrecht

SCAN HIER VOOR
ROUTES

ROUTESINUTRECHT.NL/
WATERLINIES

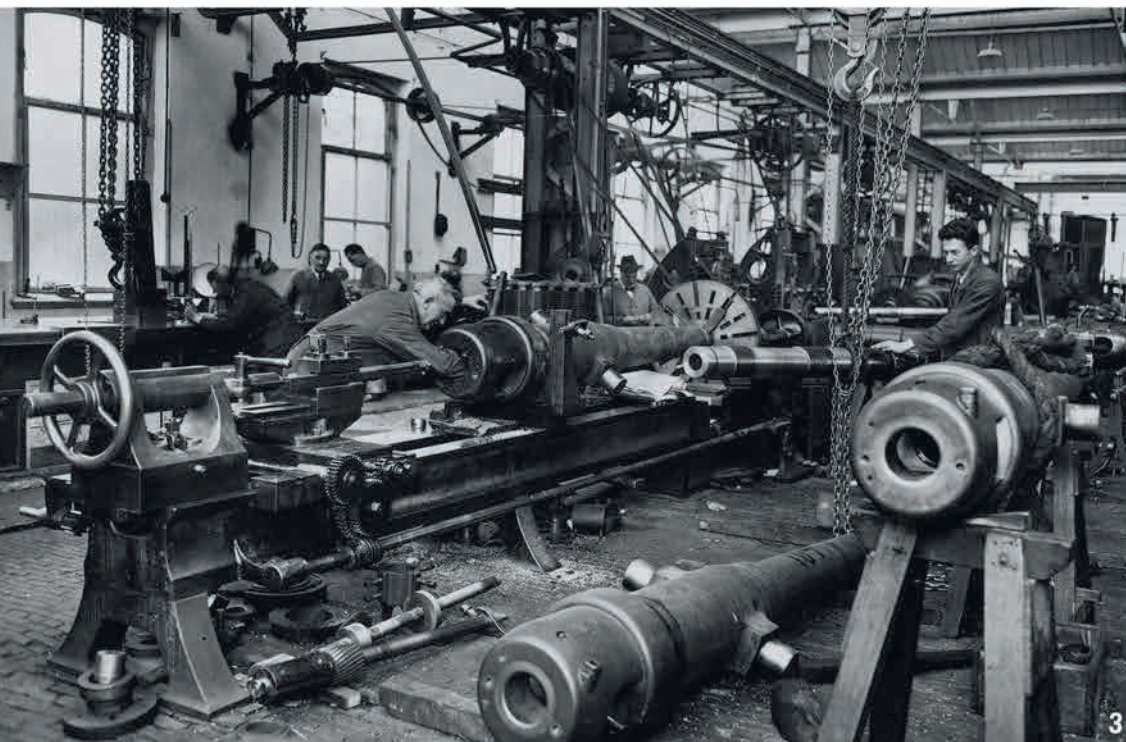
ROUTESINUTRECHT.NL

ROUTE BUREAU
UTRECHT.

LAATSTE TOEVLUCHTSOORD VOOR DE *Koning*

Eind 19de eeuw kreeg Amsterdam een extra verdedigingslinie. In dit nationaal reduit kon de regering zich in geval van nood met het leger terugtrekken.

1. Koning-Stadhouder Willem III 2. Fort en vliegveld Schiphol in 1934 3. Herstel geschutsloopen Artillerie Inrichtingen (1914)
4. Manoeuvres Artillerie in 1912

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTO'S: PASCAL FILEMICH, NIMH, ZAANS MUSEUM

Sinds het Rampjaar 1672 was de militaire strategie van Nederland eigenlijk ongewijzigd. Het economisch hart van het land in het westen werd verdedigd met een waterlinie, die liep van de Biesbosch tot de Zuiderzee. De Vestingwet uit 1874 voegde daar een element aan toe. Amsterdam kreeg een extra verdedigingslinie: de Stelling van Amsterdam met 45 forten en een lengte van 135 kilometer. De hoofdstad kreeg zo de rol van laatste "wijkplaats voor landsregering en krijgsmacht", het nationaal reduit. Als de vijand door de Nieuwe Hollandse Waterlinie zou breken, kon het veldleger zich terugtrekken in het reduit. Samen met de burgers van Amsterdam, zo was het idee, moest het leger dan standhouden tot een bondgenoot Nederland kwam bevrijden. Om voorbereid te zijn op een vijandig beleg kwamen delen van de Haarlemmermeer en de Beemster in de Stelling te liggen om te zorgen voor graan, zuivel en andere voedingsmiddelen. Er kwamen steenkooldepots en

voedselpakhuizen. De grondwaterbel onder Fort aan de Nieuwe Meer leverde drinkwater. Twee bestaande kruisfabrieken (in Oudekerk aan de Amstel en in Muiden) en nieuwe wapenfabrieken op het Hemveld (zie kader) leverden geschut en munitie. Ook kwamen er twee vliegvelden: Vliegveld Schiphol en Marinevliegveld Schellingwoude. Amsterdam was niet de enige Europese stad die als reduit fungeerde. Parijs was in de eerste helft van de 19de eeuw versterkt met een kring van forten. Ook Lyon, de tweede stad van Frankrijk, kreeg een kringstelling, net als Luik, Antwerpen, Boekarest en Kopenhagen. In 1914 gold de Stelling van Amsterdam als een van de best versterkte posities van Europa. Maar nadat Duitse troepen Luik en Antwerpen aan het begin van de Eerste Wereldoorlog vrij gemakkelijk innamen, concludeerde opperbevelhebber Snijders dat ook de Nederlandse stellingen onverdedigbaar waren.

HEMBRUG MUSEUM

Een belangrijk aspect van de zelfvoorziening van de Stelling van Amsterdam was de productie van wapens en munitie. Daarvoor kwam er in 1899 een fabriek op het Hemveld aan het Noordzeekanaal, niet ver van Zaandam. Munitiefabriek Hembrug. De fabriek was in 1679 in Delft opgericht door koning-stadhouder Willem III en heette toen de Staatse Affuutmakerij. Het Hembrug Museum vertelt het verhaal van de fabriek, die in 2003 dicht ging. Van april t/m november kun je op iedere eerste zondag van de maand je bezoek aan het museum combineren met een rondleiding. zaansmuseum.nl/hembrug-museum

*12 soldaten
konden zich
er verschuilen
tijdens
beschietingen*

Piramides

IN HET HOLLANDSE POLDERLAND

Verspreid in de polders in West-Nederland liggen *grauwe betonblokken*. Ze maken nieuwsgierig. Wat doen deze bunkerachtige *bouwwerken* daar?

Ze lijken lukraak uitgestrooid te zijn over het landschap. Overal in de Randstad zie je ze vanaf de weg liggen in weilanden. Toch zijn die betonnen bouwwerken er volgens een doordacht plan neergezet. Ze lijken op bunkers. Daarom wordt vaak gedacht dat de Duitse bezetters ze in de Tweede Wereldoorlog hebben gebouwd. Maar ja, waarom hebben ze dat dan op die plaatsen gedaan? Nee, ze zijn gebouwd door ons eigen leger in 1939 en 1940. Als je ze op de kaart ziet liggen, in een lang, slingerend snoer tussen de Biesbosch en het IJsselmeer en rondom Amsterdam, wordt de logica al snel duidelijk. Ze liggen langs het Oost- en het Zuidfront van Vesting Holland, die grotendeels samenvielen met de Hollandse Waterlinies.

SCHUILPLAATSEN

Het gaat voornamelijk om zogeheten groepsschuilplaatsen, maar er staan ook kazematten tussen. De schuilplaatsen en de kazematten vormden met loopgraven groepsnests. Vaak staan ze bij forten. Bij Acquoy aan de

Linge is zo'n groepsnest heel mooi gereconstrueerd. In de groepsschuilplaatsen konden 12 soldaten zich terugtrekken tijdens artilleriebeschietingen of bombardementen. Er stonden geen mitrailleurs of kanonnen opgesteld, ze waren alleen bedoeld om te schuilen. Wel was er een schietgat bij de deur om de soldaten die naar binnen of buiten gingen dekking te geven. Kazematten hadden wel een gevechtsfunctie. Er waren schietgaten in gemaakt voor zware wapens, zoals mitrailleurs en luchtafweergeschut. Behalve langs Vesting Holland werden er ook kazematten gebouwd op de Afsluitdijk bij Den Oever en Kornwerderzand, in de Grebbelinie en in de jaren vijftig langs de IJssellinie.

SCHUINE KANTEN

Al meteen na de Eerste Wereldoorlog zijn er 224 groepsschuilplaatsen gebouwd op diverse plaatsen in de Hollandse Waterlinies. De groepsschuilplaatsen die kort voor Tweede Wereldoorlog werden gebouwd, waren een

UIT BETON GEGOTEN
Gedreven door nieuwsgierigheid inventariseerden de fotografen Hendrik Dijk en Rob Hoekstra, samen met vele anderen, de groepsschuilplaatsen. In hun boek *Uit beton gegoten* belichten ze de geschiedenis en het huidige gebruik.

verbeterde versie: Type P, ook wel Piramides genoemd vanwege de schuine kanten. Ze waren 8,2 meter lang, 6,5 meter breed en 4,85 meter hoog. De ingang van 1 bij 1 meter zat 1,05 meter boven het maaiveld, zodat er bij inundaties geen water in kon stromen. Drie zijden van de schuilplaatsen waren aan de bovenkant schuin, waardoor granaten en bommen ervan afrolden.

Op de meeste schuilplaatsen zijn op de schuine vlakken haken of beugels aangebracht. Aan de haken konden camouflagenetten worden opgehangen om ze in het open land minder opvallend te maken. De beugels dienden om planken te bevestigen, waarop graszoden werden gelegd. Zo werd de schuilplaats niet alleen gecamoufleerd, maar ook beter beschermd.

In totaal zijn er 772 groepsschuilplaatsen en zo'n 800 kazematten gebouwd. Van de 772 groepsschuilplaatsen zijn er nog 572. Veel hebben intussen de status van rijksmonument gekregen en fungeren nu als verblijf voor vleermuizen.

WATERLINIE IN WERKING

Door de ligging in een delta van grote rivieren leeft Nederland al duizenden jaren met water. Onze voorouders slaagden erin om dit kleine stukje aarde bewoonbaar te maken. Met de aanleg van dijken en polders werkten ze het water weg.

Sinds de 16de eeuw zetten ze land echter ook weer onder water, om het rijke westen te beschermen tegen vijanden uit het oosten. Dijken werden daarvoor doorgestoken, waarna polder vol water stroomden. Zo ontstond een barrière waar de vijand moeilijk doorheen kon komen: te diep voor soldaten te paard en te ondiep voor boten. Deze methode om land onder water te zetten noemen we inunderen.

Bekijk hier een animatie over de werking van de linie.

1 KOMMEN EN POLDERS

Hoe vlak ons land ook is, het landschap kent nog behoorlijke hoogteverschillen. Van die verschillen is gebruik gemaakt om gebieden onder water te kunnen zetten. De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd daarvoor opgedeeld in 9 kommen, groepen van polders die weinig hoogteverschillen kenden. In de Stelling van Amsterdam waren er ruim 60 kleine polders met allemaal een ander waterpeil.

5 IN DRIE FASES

Bij mobilisaties en oorlogsdreigingen waren er 3 fases bij de inundaties:

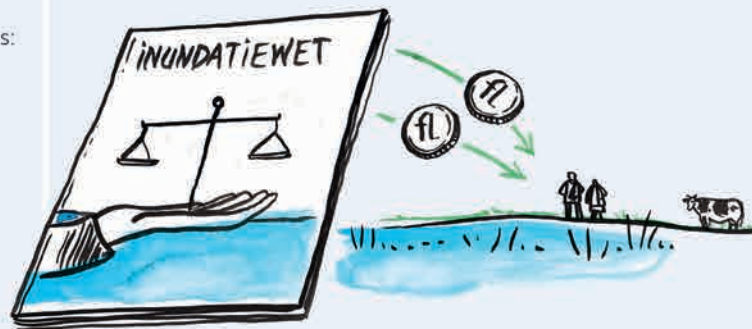
FASE 1 is het voorbereidingspeil: sloten waren tot de rand toe gevuld, de laagstgelegen terreinen stonden onder water.

FASE 2 is het voorlopig inundatiepeil: wegen waren nog bruikbaar, maar de rest stond onder water.

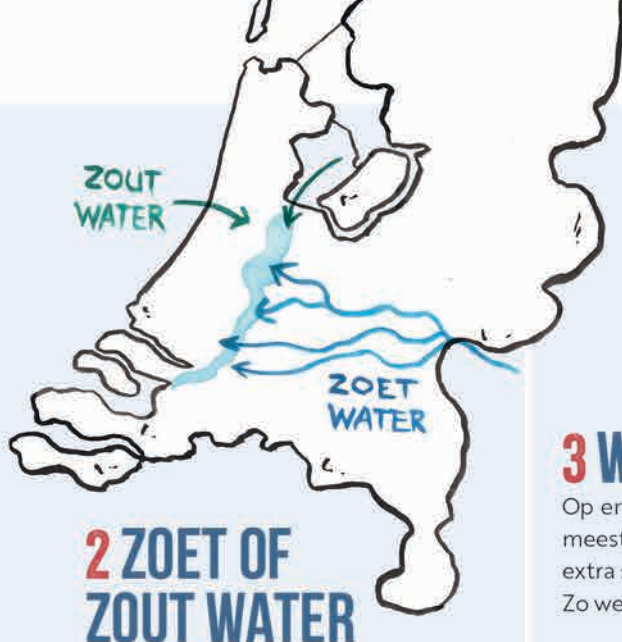

FASE 3 is het volledige inundatiepeil: de ideale waterstand van 30 tot 50 centimeter werd bereikt.

6 INUNDATIEWET

In 1896 nam de Tweede Kamer de Inundatiewet aan. In deze wet werd voor het eerst vastgelegd dat boeren hun schade aan weilanden en akkers door inundaties vergoed kregen. Daarmee wilde de regering voorkomen dat boeren zich tegen onderwaterzettingen zouden keren, zoals in het verleden diverse keren was gebeurd.

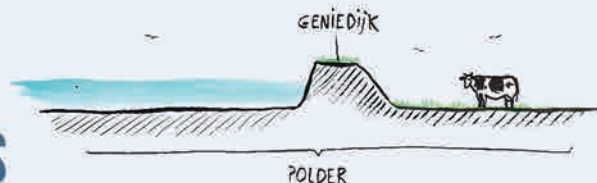
2 ZOET OF ZOUT WATER

Cruciaal voor het functioneren van een waterlinie is dat er snel voldoende water in de kommen en de polders kan stromen. Zoet water uit rivieren, poldervaarten en boezems had de voorkeur, omdat dat de minste schade aan het boerenland toebrengt. Maar als het niet anders kon, werd zout water uit de Zuiderzee en de Noordzee aangevoerd.

3 WATER LATEN STROMEN

Op enkele plekken liepen polders vol als de gemalen stil werden gezet. Maar op meeste plekken moest het water van ver komen. Dat kon lang duren. Daarom werden extra sluizen gebouwd, inundatiekanalen gegraven en rivieren rechtgetrokken. Zo werd de inundatietijd theoretisch teruggebracht van 26 naar 4 tot 12 dagen.

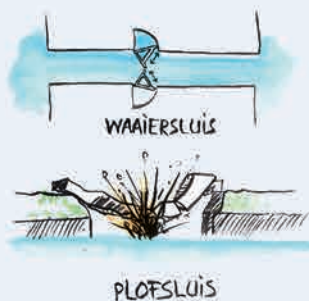

4 KEERKADES

Het was niet altijd nodig om polders volledig onder water te zetten. Daarom zijn in een aantal polders keerkades of inundatiedijken aangelegd. De Geniedijk in de Haarlemmermeer maakte het bijvoorbeeld mogelijk om het zuidelijke deel onder water te zetten, en het noordelijke deel droog te houden.

7 UITVINDINGEN

Sluizen speelden een cruciale rol bij het onder water zetten van polders. Het was soms nodig om een sluis ook tegen de druk van hoog water in te kunnen openen. Daarvoor bedacht Jan Blanken in 1809 de waaiersluis. Een andere vinding was de plofsluis, waarmee je een kanaal bij oorlogsdreiging snel kon afsluiten.

8 KLIMAATVERANDERING

Veel onderdelen van het watersysteem van de Hollandse Waterlinies, met name de civiele werken, worden nog steeds gebruikt om ons land droog te houden. Bij extreem hoge waterstanden en ook bij droogte kan het systeem van inunderen opnieuw worden ingezet. Nu om ons te beschermen tegen een nieuwe vijand, het veranderende klimaat.

9 PARAATHEID

Het totale systeem van de Hollandse Waterlinies is nooit in werking gesteld. Wel is het drie keer in staat van paraatheid gebracht: de Frans-Duitse oorlog (1870-1871), de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog (1939-1940). Tijdens de laatste oorlog hebben de Duitsers delen geïnundeerd door dijken op te blazen. Na de oorlog is het systeem gebruikt om het land zo snel mogelijk weer droog te krijgen.

OP AVONTUUR MET *de kinderen*

Sebastiaan en Sharon Numan gaan regelmatig op *ontdekkingstocht* naar mooie historische locaties met hun 4 kinderen: Asher (4), Vanna (7), Judah (10) en Keela (13).

Hun *ervaringen* delen ze op nederlandsglorie.nl.
Speciaal voor FORT! bezochten ze *drie locaties* in de
Hollandse Waterlinies.

STRUINEN DOOR VERBODEN KRINGEN

Deze gloednieuwe route van 3,5 km bij Culemborg biedt een avontuurlijke mix van natuur en historie. Vanaf Werk aan het Spoel wandel je langs de Lek. Vanna rende onvermoeibaar over de strandjes, terwijl Asher gefascineerd Fort Everdingen verkende. Dit fort is vrij toegankelijk, je kunt er een kop koffie drinken en een spelletje spelen in het café. In de brouwerij kun je een speciaal-biertje kopen voor thuis. De tocht eindigt bij Caatje aan de Lek. Je vindt dit uitje in de RoutAbe!-app.

**STRUINEN-DOOR-DE-
VERBODEN-KRINGEN**
Download deze route

FORT K'UK:

GESCHIEDENIS MET EEN SPEELS TINTJE

Fort K'UK ofwel Fort van Krommeniedijk brengt het soldatenleven van vroeger tot leven met een boeiend museum. Terwijl Vanna gefascineerd keek naar de sierlijke lichtprojecties, speurde Asher vanuit de Kijkkoepel naar vogels en zweert dat hij iets zeldzaams heeft gezien. Na alle avonturen deel je je ervaringen in het café bij een koffie of een ijsje, met een bordspel binnen handbereik. Vanna genoot extra van haar overwinning bij Rummikub, want een fort verkennen is leuk, maar winnen blijft het mooist.

fortkijk.nl

FORT NIGTEVECHT:

EEN VERBORGEN SPEELPARADIJS

In het weekend kun je op Fort Nigtevecht neerstrijken. Het doolhof van kamers en gangen nodigt uit tot verkenning. Asher sloeg geen hoekje over en rende enthousiast door elke gang, terwijl Keela in de huiskamer neerstreek om wat gitaar te spelen. Er is een expositie 'Bewapend met water' over het leven op het leven op het fort tijdens WOI. Een virtuele dronevlucht laat zien hoe het fort en de waterlinie ons land verdedigden. Buiten kun je een wandeling rondom het fort maken, waar de stilte en het groene landschap je even helemaal uit de drukte halen.

natuurmonumenten.nl/fortbijnigtevecht

PHOTO: SHODDY CAREMAN

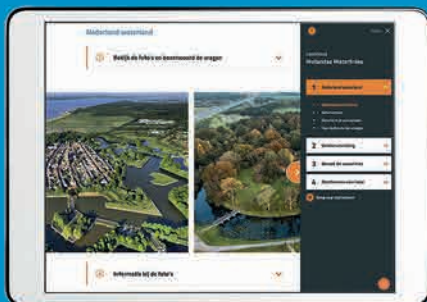
SPECIAAL
LESPROJECT
VOOR
SCHOLEN

LEERLINGEN ONTDEKKEN GEHEIM WATERLINIES

Veel kinderen zijn zich er niet van bewust dat ze dicht bij een unieke verdedigingslinie wonen. Daarom is er voor leerlingen in de bovenbouw van het basis-onderwijs een lesproject over de waterlinies gemaakt.

In vier lessen worden de kinderen uitgedaagd om de Hollandse Waterlinies te ontdekken. In een van de lessen gaan ze met de klas naar een fort in de buurt. Ze leren dat de waterlinies een slimme uitvinding zijn met water als bondgenoot. Zo slim, dat de waterlinies nu Unesco Werelderfgoed zijn.

Door kinderen op jonge leeftijd in aanraking te brengen met het verhaal van de waterlinies, wordt de basis gelegd voor het behoud van dit unieke erfgoed, ook in de toekomst.

KIJK VOOR MEER INFORMATIE OP
HOLLANDEWATERLINIES.NL/EDUCATIE

Tijdreis door de natuur

Heerlijk wandelen door de natuur én genieten van cultuur-historie? De boswachters van Natuurmonumenten hebben de 10 mooiste wandelroutes langs forten en kastelen op een rij gezet. Scan de QR en vraag het routeboekje gratis aan.

 Natuurmonumenten

**Beleef de Hollandse Waterlinies
vanaf het water met **DE LINIEPONT****

uit@waarde
Ruimte voor recreatie

Deze pont vaart tussen Werk aan het Spoel - Fort Everdingen -
Werk aan de Groeneweg.

Bel ter plaatse de schipper voor een overtocht.

www.liniepont.nl

**Forten,
vestingsteden
en UNESCO
Werelderfgoed**

Ontdek het rijke verleden
van Gooi & Vecht op
visitgooivecht.nl/forten

gv / **visit
gooi & vecht**